

LV. ARAD A SZABADSÁGHARCZBAN.

I. A polgármegye. A nemzetőrség. Aradiak a déli csatatéren. Báró Berger. Aradváros ostroma. Oláh lázongás. A megyei tisztikar futása. Máriássy. Arad várának ostroma. Csata a Maros mentén. — II. Gaál Miklós. A február 8.-i útczai harcz. Asztalos és Boczkó. Kiss Pál. A zarándi hadjárat. Vécsey Károly. Arad s a függetlenségi nyilatkozat. Aradvár bevétele. — III. Danjanich mint várparancsnok. Kossuth látogatása. Arad, mint a kormány székhelye. A vég kezdete. Katonai dictatura. A világos-szöllősi fegyverletétel. Aradvár feladása. Haynau Aradon. A foglyok. Az aradi tizenhárom.

I. 1848. végéig.

Aradvármegye helyettes főispánját hivatálától már 1848. ápril. 16. fölmentette a kormány; visszavonta az administratorok számára 1845. aug. 14. kiadott útasítást s főispánná Aradban 1848. ápr. 20. Bohus Jánost, Temesben ápr. 26. Csernovics Pétert és Zarámban júl. 2. ifj. Bethlen Gábor grófot nevezte ki, Csernovicsot pedig egyúttal Bács- és Aradmegyék s az ú. n. Bánság királyi biztosává tette¹⁾. Csernovics, ki ápr. 28. jelent meg először a szerbek ellen küldött csapatok közt, május elsején Aradon s a megyében kihirdette a *rögtönítélő bíróságot*, a főispán pedig, ki először állott a *polgármegye* élére, ősi módon megvendégelvén a közgyűlés tagjait²⁾, sietett megtenni mindent, hogy Aradban biztosítsa a nyugalmat. Már ápril 30. fölesküdt a Salbek Jakab főparancsnoksága alatt álló nemzetőrség, mely annyi izetlenkedés után alakult; május 7.-én fölesküdt az aradvárosi pattantyúsok, vadászok s a közéjük lépett nemzetőrök is²⁾; mikor pedig a kormány május 16. Szegedet tüzte ki Arad, Gyula, Nagyvárad és Szeged városok nemzetőrtoborzó helyévé, 20.-án Salbek Jakab elnöklete alatt Aradon már megalakult a toborzó-bizottság. Közben május 5. a sajtóbíróságot is szervezték *Fábián* Gábor elnöklete alatt s kiküldték az első népképviselő-választást intéző bizottságot.

Magá Arad városa az új törvények értelmében május 26—27. választotta meg tisztikarát s 911 szavazattal *Török* Gábor alispánt, a szabad eszmének ezt a derék harczosát tette polgármesterré, a ki május 31.

¹⁾ *Szeremley*, Magyarorsz. Krón. 71. *Lakatos*, I. 114. *Horváth*, Függetl. harcz, I. 124.

— ²⁾ *Aradi jk.* 1361—3. *Aradi Hirdető*, 1848., 93., 104. és 110. *Lakatos*, I. 112—3.

kezdte meg működését¹⁾. Csakhamar megtörtént a képviselőválasztás is. — Aradvárosa, mely most élt először a követküldés jogával, június 17. *Salbek* Györgyöt, a világosi járás *Fábián* Gábort, a Magyar Akadémia tagját, a radnai *Szerb* Tivadar pénzügyminiszteri titkárt, korábban aradi bírót, a pécskai *Szőke* Károlyt, a szentannai *Müle*k Ferenczet, a buttyini *Urbán* Gyulát s a kisjenei *Simonyi* Lajos bárót választotta meg képviselőknak az első magyar parlamentbe²⁾.

Ezalatt egyre aggasztóbb hírek érkeztek a délvidékről. Mészáros hadügyminiszter már június 10. felszólította Aradot s a szomszédos hatóságokat, hogy a szerb lázadás leverésére azonnal állítsák és szereljék föl nemzetőrségeiket, hogy minden pillanatban Bács és Torontál lakosságának védelmére indulhassanak. Aradon ekkor már 1200 nemzetőr volt együtt. A zsidónemzetőrökkel egy sorban szolgált a tíz aradi minorita is³⁾. — Maga Török polgármester, hogy jó példát adjon, fegyveresen állt őrt a kir. sópajta előtt s mivel a Don-Migueleknek hirtelen a szerbek ellen kellett indulniok, ez időtől fogva a várban is 36 nemzetőr teljesítette a szolgálatokat⁴⁾. A belügyminiszter már június 11. megbízta Török Gábort, hogy Arad-, Csongrád- és Csanádvármegyékben a Szegeden összevont katonák és nemzetőrök ellátására polgári biztosokat nevezzen ki⁵⁾, a mi azonnal megtörtént. Aradváros és vármegye állandó vészbizottsága is működni kezdett⁶⁾. Június 18. a hat századra osztott aradi nemzetőrök Török Gábor főparancsnoksága alatt már megválasztották 24 főtisztjüket⁷⁾ s felkészültek a lovas nemzetőrök is, kik között 75 birtokos nemes szolgált. A nádor jún. 22. az aradmegyei és városi gyalog nemzetőrök parancsnokává őrnagyi ranggal *Gaal* László cs. és kir. kapitányt, a lovasokhoz pedig gr. *Hadik* Ágostot nevezte ki⁸⁾. Jún. 27. a lugosi népgyűlésen az aradi románok is kijelentették, hogy készek fegyvert fogni a haza védelmére, csak románok legyenek kapitányaik s belső dolgaikban a román nyelvet használják⁹⁾.

A Schwarzenberg-dsidásokat, kiket jún. 24. vittek Aradról a szerbek ellen, csakhamar követték a nemzetőrök is. Az aradi tűzérek két ágyúja, melyet a Csernovics mellé társúl még május 24. kinevezett *Vukovics* Sebő kormánybiztostól kaptak¹⁰⁾, már július 11. jó szolgálatokat tett a szerbeken nyert verseczi győzelemben¹¹⁾. Másnap a táborból hazaérkezett *Török* Gábor az aradi közgyűlésen meghatóan rajzolta a veszélyt, melyben a haza forog s újból fegyverre szólította a polgárokat. A város el is határozta, hogy saját költségén fegyverzi föl a szegényebbeket.

¹⁾ *Lakatos*, I. 117. — ²⁾ *Szeremley*, 142—7. *Aradi Hird.* 145. Zarándmegye halmágyi járását *Dobolyi* Károly képviselte. — ³⁾ Köztük voltak *Pléva* Balázs, *Vinkler* Brunó, *Bardócz* Sándor és *Sujánszky* Euszták, kik utóbb mint a vértanúk gyóntatói szereztek történeti nevet s *Lakatos* Ottó, ki az aradi napok történetét megírta. — ⁴⁾ *Aradi Hird.* 139. *Oláh*, Békésvármegye 1848—9. I. 206. — ⁵⁾ *Szeremley*, 123. — ⁶⁾ *Aradi jk.*, 3039. *Jancsó*, 64. — ⁷⁾ Neveik *Lakatos*nál, I. 120—1. — ⁸⁾ *Közöny*, 68. sz. — ⁹⁾ *Horváth*, I. 209. — ¹⁰⁾ *Aradi jk.* 3037. — ¹¹⁾ *Horváth*, I. 321., 341. *Lakatos*, I. 124.

Meghagyta az aradi puskaműveseknek, hogy csak katonai fegyvereket készítsenek s 15 frtot biztosított minden puskáért¹⁾. Míg a pankotai nemzetőrök megtagadták a pécskai táborba való menetelt s lefegyverzésökre aradiakat kellett küldeni, azalatt (júl. 15.) maguk a pécskaiak a békésiekkel s a segedelmökre sietett rendes katonákkal Nagy-Becserekénél visszanyomták Stratimirovics szerb fővezér hadait²⁾. Kiss Ernő ezredes azonban júl. 18. újabb 400 embert kért az aradiaktól, kik 23.-án már el is küldtek 270 gyalogot s 24 lovast, de csak 14 napra, a mi ellen föl is szólalt az ezredes³⁾. Mivel azonban a vár s a tárházak őrizetére amúgy is 120 nemzetőr kellett, a város csak annyit rendelt el, hogy maradjanak, ha éppen szolgálatuk leteltének napjára, vagy azután 1—2 napra várnak ütközetet⁴⁾. A 8 kr. napi zsoldon felül 1 frtot ígért minden nemzetőrnek s biztosította őket, hogy az elesettek családjáról gondoskodik. Míg a becskerei táborból hazatérő első nemzetőröket 20.-án virágokkal fogadták Aradon, 23.-án *Domján* Antal kapitány vezetése alatt már ismét 257 nemzetőr, két ágyúval 16 tüzér és *Andrényi* Károly vezetése alatt 23 lovas indult a táborba, kiket 29.-én még 32 aradi követett⁵⁾.

Két ágyújokkal aug. 3. az aradi tüzérek Tarrasnál már a Tiszába sülyesztettek egy dereglyét, s vízbefúllasztották a rajta levő 200 szerb nagy részét; aug. 4—6. pedig Neuzina visszafoglalásánál tűntek ki. A hivatalos lap szerint⁶⁾ »jobban már nem lehetett löni, mint lőttek ezek a derék aradi tüzérek.« Szárcsán és Ernesztházán átvonulva, Bátos alatt ismét kitűntek az aradi pattantyúsok. Ha most vissza kellett is vonúlniok, nagy része volt benne két ágyújoknak, hogy 6.-án végre bevehették Neuzinát. Berchtold b. tábornagy a haza nevében köszönetet szavazott az aradiaknak s kijelentette, hogy a jász és kún s az aradi nemzetőrök hősiességét nem képes eléggé kiemelni. A hadügyminiszter tehát 10.-én személyesen tűzte mellökre az ezüst hadi érmet s az állam nevében két ágyút ajándékozott Arad városának. Augusztus 7.-én és 11.-én a két csapatban visszatérő hősöket méltán fogadhatták az aradiak zenével, virággal⁷⁾. *Pfliegl* János, a derék tüzérkapitány, 14.-én nemcsak azt jelentette a városnak, hogy 184 tüzérből álló századának 64 embere most is a csatatéren van; hanem azt is, hogy még húszszal akarja növelni vitézeinek számát. Pár nap múlva már csakugyan 31 vonult a táborba⁸⁾.

Mindamellettt sokan kijátszották az 1848: XXII. t.-cikket s ki akartak bújni a nemzetőrség kötelessége alól; mások viszont az őrségekről maradoztak el, úgy, hogy velök szemben egyesek megtorlást sürgettek⁹⁾.

¹⁾ »Arad«, 1848., 20. l. *Aradi jk.*, 3370. — ²⁾ *Horváth*, I. 372. *Lakatos*, I. 124. —

³⁾ *Aradi Hirdető*, 189. *Jk.* 3353. — ⁴⁾ *Közlöny*, 337. l. — ⁵⁾ Bővebben *Lakatos*, 126—9. Az egyik ágyú elé való négy lovat Bohusné ajándékozta. — ⁶⁾ *Közlöny*, 64. és 68. sz. *Lakatos*, 130—1. — ⁷⁾ *Aradi Hirdető*, 189. — ⁸⁾ *Lakatos*, I. 131. Szent István napján 48 tüzér visszajött ugyan, 18 azonban még mindig a becskerei táborban maradt. — ⁹⁾ *Arad*, 65—6. l.

22.-én este az aradiak macskazenét adtak lovasőrnagyuknak, Hadik grófnak, ki Becksereken gorombáskodott tűzéreikkel; másrészt azonban Gaal Lászlót szép nemzeti zászlóval ajándékozták meg s folytatták az önkéntesek toborzását. 24 kr. napidíjat s a háború bevégezésével 100 frt jutalmat ígértek a jelentkezőknek¹⁾. A miniszterelnök aug. 13. és 27. ismételve Aradra rendelte a tiszántúli összes önkéntes nemzetőröket s vezérökké *Máriássy János* őrnagyot nevezte ki²⁾. A mellett Aradon minduntalan átvonúlt egy-egy önkéntes csapat, melynek a szerbek ellen kellett küzdenie. Nagy nyugtalanságot okozott Aradon az a hír, hogy *Blomberg* dsidás ezredes a szerbekhez csatlakozott. A város tehát szept. 3. azonnal kiutasította a területén tartalékban levő Schwarzenberg-dsidásokat, kik *Titz* kapitány vezetése alatt még aznap kénytelenek voltak Perjámosra vonulni. A tanács, hogy Aradot az ellenség meg ne lephesse, gyorsan elrendelte három redoute építését; Új-Arad és a Halász-útcza közt a Maroson révet állított; a városban lévő nyugalmazott tiszteket felszólította, esküdjenek föl az alkotmányra, s gondja volt reá, hogy kiállítsa a túlzottan kivett 285 honvédet³⁾.

Közben a vidéken is bonyolodott a helyzet. Kis-Jenőn, Nadabon és Simándon a lakosok ellenszegültek a nemzetőrségbe való beíratásuknak. Bohus főispán intézkedésére Aradról szept. 9.-én azonnal 200 nemzetőr s Perjámosról 40 dsidás ment a rend helyreállítására; ezeket azonban másnap 3000 vasvillás román fogadta. 11.-én tehát Vukovics kir. bízott két ágyúval még több nemzetőrt küldött a zendülés elfojtására. Szept. 12.-én a csapatok már használni kényszerültek fegyvereiket. A dsidások szétverték a zendülőket, mintegy harminczat levágtak, vagy lelőttek, a foglyokat pedig Nagy-Zeréndre vitték. A lázadók megkísérelték társaik kiszabadítását, de a dsidások szétverték őket. Simándon szintén használniok kellett fegyvereiket. A dsidásokat a rend fenntartása végett továbbra is a falvakban hagyták, a nemzetőrök pedig Aradra kísérték a foglyokat⁴⁾. A pár nap múlva megérkezett 387 békési nemzetőrré a mozgalom elnyomásánál többé nem volt szükség⁵⁾.

Bohus főispán szept. 20. már azt jelenthette a miniszterelnöknek, hogy a csend helyreállt. Figyelmeztette azonban a belügyminisztert, hogy b. *Berger* János altábornagy aradi várparancsnok nem akar függeni a kormánytól. Míg ugyanis idáig a polgárság és katonaság közt a legjobb egyetértés uralkodott, *Berger* szept. 10. megtagadta a lázadók ellen kért két ágyú kiadatását és 12.-én részben, majd egészen is fölmentette a nemzetőröket a várban való szolgálat alól. A Mikalakára nyíló várkaput bezáratta és eltorlaszolta, az aradi kapu hídját felvonatta, a vár körül

¹⁾ *Lakatos*, I. 132—3. *Jk.* 3454., 4133. — ²⁾ *Közöny*, 81. sz. — ³⁾ *Jk.* 4581., 4585., 4590., 4596—7. sz. — ⁴⁾ *Aradi Hirdető*, 221. *Lakatos*, I. 133—4. — ⁵⁾ *Oláh*, I. 278—9.

levő nyárfák nagy részét pedig kivágatta¹⁾. Míg a megsértett nemzetőrség szept. 20. tartott népgyűléséből ezek miatt Horváth Ádámot és Bedekovics Vilmost küldte a minisztériumhoz, a főispán fölhatalmazást kért, hogy mivel a várbeli katonaság száma csekély, mielőtt Temesvárról erősítést nyerhetne, engedje meg Gaal őrnagynak, hogy az aradi nemzetőrökkel megkísértse a vár elfoglalását. Azonban még csak választ sem kapott²⁾; arra a hírre ellenben, hogy Berger várparancsnoknak s a katonáknak az aradiak macskazenét akartak adni, szigorúan megtiltott a kormány minden tüntetést, mely »a tisztos várparancsnok úr, vagy az elvonuló zászlóalj ellen« irányúlna³⁾. Bohus mindamellet lefoglaltatta azt a 9400 (mások szerint 15,000) töltenyt, melyet Berger szept. 21—22. éjjelén Temesvárról a várba akart becsempészni⁴⁾.

Batthyány elnökre mégis hatott a főispán előterjesztése, mert szept. 27. Aradot jelölte ki az arad-csanádi 29. honvéd-zászlóalj törzshelyéül s azonnal ki is nevezte őrnaggyá *Bergmann* József cs. és kir. kapitányt, századosoknak pedig Lappartovich Károlyt, Szentiványi Károlyt, és Asztalos Sándort⁵⁾. Szept. 30. 300 piros pántlikás debreczeni nemzetőr érkezett, kik a békési honvédekkel, a 60 szatmári s a Szabolcsból várt 500 nemzetőrrel némi bizalmat önthettek az aradiak szívébe. Négy ágyúval 1400 nemzetőr állott készen Arad városában, mely okt. 3. megtiltotta a Galiciába rendelt 147 Schwarzenberg-dsidásnak s a b. Blomberg vezetése alatt álló 31. számú Leiningen-Westerburg ezred 700 főből álló zászlóaljának a városon való átvonulást. S ezt Bohus főispán közbenjárására csak akkor engedte meg, midőn Berger, kit aggasztott a nemzetőrség fegyverbeállása, kijelentette Hortobágyi Jakab városi hadnagynak, hogy Blomberg ezrede nem a várba megy. Az ezred most már zeneszóval, a nemzetőrök tisztelgése közt vonult át a városon; Berger azonban, a Maros hídján túl tartott hadiszemle után, háromszáz gyalogost bevezényelt a várba s a dsidásokat Új-Aradon szállásolta el⁶⁾.

Így lép az események előterébe Pleissei b. *Berger* János altábornagy, ez az öreg és vitéz katona, ki akkor már nyolczvan éves volt (született Nagy-Martonban, 1768), s 62 év óta tagja a hadseregnek. Vitézül harczolt az 1787—9. évi török-hadjáratban, végig küzdötte (1793—1815). a francia háborút s a werwichi, würzburgi, hauseni, lipcsei és st. julieni csatákban annyira kitűnt, hogy Ferencz király ezredessé léptette elő, s a Mária-Terézia-lovagrenddel s a pleissei bárói czímmel jutalmazta. 1824. vezérőrnagy, 1831. Tyrol katonai parancsnoka, majd altábornagy, 1837.

¹⁾ B. *Berger* 374. és 393. sz. átirata. V. ö. *Lakatos*, I. 136. — ²⁾ Bohus levelét valóban megkapta a miniszterelnökség, melynek igatatójában ez írat 6709/589. sz. a. volt bejegyezve. *Arad*, 151. és 227. l. — ³⁾ *Arad*, 151. — ⁴⁾ *Aradi Hírd.* 232. *Horváth*, I. 609. *Lakatos*, I. 137. — ⁵⁾ *Közlöny*, 559—560. l. — ⁶⁾ *Horváth*, I. 524—5., 529. *Kovács* Ernő őrnagy naplója (kézirat, gyűjteményemben), 2. l. *Oláh*, I. 366. *Aradi ik.*, 4597.

Temesvár s 1844. Arad várparancsnoka lett¹⁾. Mint ilyen, idáig a legjobb viszonyban élt a polgársággal; most azonban, úgy hitte, szakítnia kell vele. Október 4.-én ugyanis a Blomberg-ezred négy társzekerét lefoglalták a nemzetőrök. Mivel csak vak töltéseket találtak bennök, csakhamar szabadon bocsátották ugyan; *Berger* altbnagy azonban akkor már elküldte hadikövetét, Fischer hadnagyot, azzal az izenettel, hogy lövetni fogja a várost, ha a hadiszereket ki nem adják. Estefelé az altbnagy megküldte a király okt. 3.-iki manifestumát s másnap reggel 10 órára nyilatkozatot kívánt, a királynak engedelmeskedik-e a város, vagy a pesti forradalmi kormánynak? Együttal követelte, hogy a nemzetőrök tegyék le fegyvereiket s Máriássy távolítsa el önkénteseit a városból; ő-maga pedig a vár fokára kitűzte a feketesárga-lobogót²⁾.

A város *Hajka* Döme h. polgármester és *Scheinert* Nándor kapitány elnöklete alatt még azon este húsz tagú védő bizottságot alakított oly meghagyással, hogy éjjel-nappal a közgyűlést megillető hatalommal intézkedjék a közbiztonság érdekében³⁾; másnap pedig azt felelte *Berger*nek, hogy vérét is ontja a királyért s engedelmeskedik neki, ha felelős miniszter ellenjegyzése mellett adja ki parancsait. Tiltakozott az ellen, mintha forradalmi téren állna; egyúttal azonban jelentést tett a kormánynak s a rosszakaratú katonaság eltávolítását kívánta⁴⁾. Október 6. ismét azt követelte *Berger*, a város útasítsa ki a területén levő honvédeket, a városban levő 6 ágyút, mint a kincstár tulajdonát szolgáltatassa be, a toborzást szüntesse meg, a várban s annak környékén nyugtatvány mellett élelemmel lássa el a sorkatonaságot s biztosítsa a sorkatonaság személyes bántatlanságát. A város kijelentette, hogy a várparancsnok nem avatkozhatik az ő belső ügyeibe. Követeléseit annál inkább visszaútasították, mert ők a királytól szentesített törvények alapján állnak s a felelős kormány, mely azokat végrehajtani köteles, szakadatlanul működik⁵⁾. *Herr* Ádám és *Margitay* Gábor mérnököket azonnal megbízták a város bejáratainak elsánczolásával s torlaszok emelésével⁶⁾. A vármegyét figyelmeztették, hogy a parancsnok a népet az újonczok megtagadására s a magyar bankjegyek el nem fogadására bujtogatván, jó lesz a népet fölvilágosítnia⁷⁾. *Máriássy* parancsnoksága alatt ekkor 5500 ember állott 230 lóval és 8 ágyúval, míg a várat — odaszámítva a részben rokkantakból álló helyőrségi zászlóaljzat is — 1381 ember védelmezte 207 lóval; eleséggel azonban csak egy hónapra volt ellátva. Viszont a magyarok közül csak a 27. z. a. 300 honvédje s az önkéntesek voltak ellátva puskákkal; a 29. és

¹⁾ *Mika* a Pallas Lexikonában, III. 142. (Wurzbach után). — ²⁾ *Aradi jk.* 4604. sz. *Pesti Hírlap*, 1848., 186. *Közlöny*, 690. I. *Klapka*, Nationalkrieg in Ungarn, II. 145. *Vahot*, Honvédek könyve, III. 15. — ³⁾ A tagok névsora *Lakatos*nál, I. 141. — ⁴⁾ *Jk.* 4601—4. sz. — ⁵⁾ *U.-o.*, 4607. *Pesti Hírlap*, 186. — ⁶⁾ *Margitay*, Aradi Vésznepok, 20. *Kovách* naplója, 3. — ⁷⁾ Ezt az értesítést azonban csak 1849. január 3. olvasták föl a vármegye közgyűlésén! *Aradm. jk.*, 1849., 224. sz.

30. z.-a. pedig csak kaszákkal volt fölszerelve¹⁾. A tehetősebbek ugyan feleségeiket, gyermekeiket költöztetni kezdték a városból, a polgárok nagy része azonban bízott ügyének igazságában, a kormány segítségével s Máriássy csapataiban. »Bátorság és nyugalom ült mindenki arcán«²⁾.

Blomberg és *Siliák* ezredesek unszolására *Berger* október 7.-én délben 12—1 óra közt kezdte meg a város lövetését³⁾ és csak felesége könyörgésére szüntette meg. Azonnal felszólította ugyan Aradot, teljesítse követeléseit; ez azonban megmaradt határozatánál és szigorúan elítélte a parancsnokot, ki küldötteitől meglepetve hallotta, hogy a nők és gyermekek azért költözködnek, mert a férfiak védeni fogják magukat s nem akarják hallgatni a gyámoltalan nők és gyermekek siránkozását. *Berger* meg is ígérte, hogy ok nélkül nem löveti a várost; a haditanács azonban, főképp *Blomberg* és *Siliák* Miklós ezredesek felszólalására, elhatározta az ellenségeskedés folytatását⁴⁾.

Így kezdődött az az ostromállapot, mely azután kilencz hónapig tartott s az ország, sőt a világ tiszteletét is megszerezte a bátor, állhatatos önfeláldozó aradiak iránt. »Valóban csodálást és magasztalást érdemelnek — írja Horváth Mihály — e hazafias érzelmű város hősie polgárai, kik elszántságukban sohasem csüggedtek, hazafiságukban sohasem ingadoztak, áldozatkészségben s ellenállásban soha sem ernyedtek«⁵⁾.

Október 9. *Berger* újra lövette Aradot, mivel a kitűzött két óra alatt sem válaszolt arra, eltávolítja-e területéről a nemzetőröket. A lövés ismétlésével fenyegetőzött, ha okt. 12.-éig a hat ágyút be nem szállítná, a nemzetőrökkel a fegyvert le nem tétetné s a honvédeket ki nem útasítaná⁶⁾. S 12.-én azután az október 3. Schönbrunnban kelt nyílt parancsra hivatkozva ismét meghagyta, hogy 24 óra alatt adja meg magát a város a várparancsnokságnak, a honvédeket s nemzetőröket helyezze az ő rendelkezése alá s hatnál több embert az utczákon csoportosítani ne engedjen. A bizottság, be sem várva a feleletre adott öt óra letelét, törvénytelennek jelentette ki a nyílt parancsot, visszaütásította *Berger* követeléseit, ellenben »becsületességétől szigorú felelet terhe alatt mielőbb elvárta«, hogy szabadon bocsáttassa 11.-én elfogott polgármesterét, *Török* Gábort⁷⁾. *Blomberg* azonban, kinek fejére 200 arany volt kitűzve, még aznap haditörvényszék elé állíttatta Hadsits Lázár kormánybíztost és *Törököt*, kinek 10,000 forintját a sorkatonaság élelmezésére — nyugtatvány mellett — visszatartván, három dsidásért csak 16.-án bocsátotta szabadon⁸⁾.

¹⁾ *Ramming*, Der Feldzug in Ungarn, 243. *Vetter* a Hazánkban, X. 258. — ²⁾ *Közöny*, 690. *Kovách*, 3. — ³⁾ Már okt. 6. tett egy próbálvést, s a golyó be is gurult egy boltba, mire a kereskedők vastag tölgyfa-deszkákkal fedték el boltjaik ajtaját, kirakatát. *Lakatos*, I. 142. Közhit szerint az első ágyút a várban lakó ferenczrendiek guardiánjának kellett elsütnie, hogy a dolog jól induljon. *Oláh*, I. 368. *Kovách*, 3. — ⁴⁾ *Arad*, 16. sz. 126. I. *Közöny*, 690. *Oláh*, I. 368. *Kovách*, 4. — ⁵⁾ *Függetl. harcz*, I. 530. — ⁶⁾ *Aradi jk.* 4612. — ⁷⁾ *U.-o.* 4615. és *Arad*, 126. — ⁸⁾ *Közöny*, 665. és *Arad*, 122.

Ezek a dsidások¹⁾ polgári ruhában bujtogattak a Maros vidékén. Berger oláh nyelvű kiáltványát osztogatták a marosmenti községekben; elhitették a pópákkal s a lakosokkal, hogy a magyarok a császár ellen szedik őket ujonczoknak, s hogy még az aradi várban levő katonákat is ki akarják irtani. Bőséges jutalmat nyerne tehát a császártól, ha fölkelnek a lázadó magyarok ellen s a vár védelmére sietnek; mert ha ezt nem teszik, mindnyájukat kiirtják a magyarok. A mellett fegyvert és lövészt osztogattak közöttük²⁾.

Hajka Döme, a védőbizottság elnöke, már okt. 12.-én, *Vörös* Antal alispán pedig 14.-én segítségre szólította a szomszéd vármegyéket. Hajka szerint »Aradnak enyésztevel az egész alsó vidék az aradi várnak várparancsnoksága alá kerülne s alkotmányunk és szabadságunk elnyomtatnék.« *Vörös* viszont arra utalt, hogy ha a tomasováczi táborból betört szerbek csakugyan bejutnak az aradi várba, sőt »az irántunk nem a legjobb hangulatban levő oláhokkal is egyesülni fognak«, ez a vár igen alkalmas támasza lesz rabló táboruknak, melynek szétűzetése sok vérbe és nagy erőfeszítésbe kerül, ha »nem-annyira Aradmegye, mint a közhaza oltalma tekintetéből« a bajt megelőzni nem sietnek³⁾. Kossuth, kinek kormányelnökké választatásáról s a honvédelmi bizottság megalakításáról a megyét október 8.-án értesítette az országgyűlés⁴⁾, ugyanaz nap (14.-én) már a képviselőházat is figyelmeztette, hogy a király »egy kombinált terv szerint« kilencz oldalról, egyebek közt Arad felől akarja megtámadni a hazát⁵⁾.

Boczkó Dániel, kit az országgyűlés Arad, Csanád és Békés teljes hatalmú kormánybíztosává nevezett ki⁶⁾, már október 15. Aradra érkezett s ha eleinte nem látta is oly sötétnek a helyzetet, mint azt az alispán festette, azonnal intézkedett, hogy a várost a granicsárok s oláhok várható támadása ellen biztosítsa⁷⁾. Azt azonban nem akadályozhatta meg, hogy az okt. 17.-ről 18.-ra menő éjjel Temesvárról négy ágyú és 400 Sivkovics- (41. sz.) ezredbeli baka be ne jusson a várba⁸⁾. Reggel 5 órakor Szelcsova és Lippa közt a szomszédos megyék oláh falvaiban is megkondultak a vészharangok s a magyaroknak Zám és Trojás felől szintén támadástól kellett tartaniok⁹⁾. Kovaszinczon még aznap (18.-án) kitört a lázadás. Itt a nép fölverte a kolnákat, kiitta, kieresztette, vagy elrabolta a bort, halálra kereste az urakat, sőt saját pópáját; gyujtogatott s bíróját is kifosztotta¹⁰⁾. *Borle* Pável Világosan is félreverte a harangokat, mire a nép a békésmegyei nemzetőrökre rontott s közülök többet megsebesített¹¹⁾.

¹⁾ Egy hadnagy, egy őrmester és egy káplár. *Lakatos*, I. 143. — ²⁾ *Horváth*, I. 63. — ³⁾ *Oláh*, I. 343—5. — ⁴⁾ *Aradm. jk.* 1849., 193. sz. — ⁵⁾ *Közlöny*, 126. sz. — ⁶⁾ Arczképe s életrajza *Vasárn. Újság*, 1870., 573—4. l. — ⁷⁾ *Oláh*, I. 347—9. — ⁸⁾ *Arad*, 17. sz., 122. — ⁹⁾ *Pápai* Lukács h. főhadnagy jegyzetei. — ¹⁰⁾ *Török* G. jelentése, *Közlöny*, 702. *Aradi Hírdető*, 230. *Horváth*, II. 64. (ki 20.-ára teszi a lázongást). *Kovács*, 5. *Pesti Napló*, 1851. 271. sz. — ¹¹⁾ *Lakatos*, I. 144.

Hogy Arad várát a zendülőkől elzárja s a dsidásokat azok megsej-
gítésében akadályozza, *Máriássy* már 19.-én két oldalról támadt a csá-
száriakra. A pécskai hadosztályt ő maga vezette, a Lippa ellen működött
Jurich (Zurics), a debreczeniek őrnagya. Amazok mindjárt 19. összeütök-
tek Blomberg dsidásaival, kik közül 30-at levágtak, egy ágyújokat pedig
leszerelték. Emezeket Radna felé vonúltokban hat ágyúlövéssel és azzal
bosszantotta Berger, hogy fekete-sárga zászlót húzatott föl a vár fokára¹⁾.
20.-án Blomberg Új-Aradról 30-nál több ágyúlövést intézett a halászcíczai
őrökre, kik csak puskatűzzel felelhettek, mégis több dsidást megöltek.
Mivel pedig az alföldi megyékből mind több nemzetőr érkezett, Vörös
alispán, mint teljes hatalmú kormánybízott, rögtönítélőszéki eljárást ren-
delt mindazok ellen, kik a megyében megjelenő nemzetőrök beszállásolá-
sának ellene szegülnek, az aradi várparancsnoksággal bármikép egyetér-
tenek, a nemzetőröket feladatuk teljesítésében akadályozzák, az ellenségnek
hírt adnak. Büntetéssel fenyegette az olyan elüljárókat is, kik a várme-
gye rendeleteit pontosan teljesíteni vonakodnak²⁾. Megérkezvén a békési
és szalontai nemzetőrök, *Máriássy* komolyabb mérkőzésre gondolt. Okt.
21.-én Pécskáról előre küldte *Asztalos* Sándort, ki Szent-Péter és Fenlak
közt 71 császárit vágott le azok közül, kik az átkelésben gátolni akarták;
míg Jurich Kisfaludnál (Engelsbrunn) a debreczeniekkel és a békésiekkel,
kik közül Arad területén 3090 harczolt a szabadságért, 34 dsidást, a
Rukavina-ezredből 3 tüzért és 17 gyalogost ölt meg. A magyarok 12
halottat és 37 sebesültet vesztek³⁾. *Máriássy* tehát megszállhatta Új-
Aradot s elkezdhetette Arad vára ostrommal való körülzárását. De már éjjel
Gaal László vezetése alatt mintegy 3000 embert kellett küldenie Világos
alá, hol a félrevert harangok hangjára másnap mintegy 4000 lázadó állt
velök szemben. A fölkelő csapat azonban a harmadik ágyúszóra megfu-
tott, mire *Dunyov* István hadbíró az elfogottak közül 8-at felakasztott⁴⁾.

A hármás vereség hírére Berger 22.-én és 23.-án a város bombáz-
tatásával felelt. 480 gránátja megrongált mintegy 300 házat, felgyújtott
hetet s megölt mintegy 20 embert, köztük Galliny Pál gyógyszerész
gyermekével⁵⁾. »Mi nem csüggedünk — írta egy aradi⁶⁾; — s ha halom-
ra dől városunk, inkább romok temessenek, mint megérjük a reactio
diadalát.« Az aradi szerbek s az új-aradi németek éppen e válságos pilla-
natban tüzték ki a nemzeti zászlót. *Blomberg* ugyan dsidásaival s három

¹⁾ *Arad*, 133., 135. *Horváth*, II. 62. — ²⁾ *Arad*, 133. — ³⁾ *Kossuth Hírlapja*, 127. *Közlöny*, 690., 714. és 718. 1. *Pesti Hírlap*, 197—8., 204., 211. és 301. *Vasárnapi Újság*, 1861., 16. sz. A békésiek magatartásának igazolása *Oláh*nál, I. 353—8. *Vetter*, Hazánk, X. 258—9. *Horváth*, II. 62. *Szeremley*, 263—4. *Boross* Sándor levele *Lakatos*nál, I. 145—7. —

⁴⁾ *Török* Gábor jelentése a honvéd. bizottsághoz. *Közlöny*, 698. és 702. *Gelich*, Függetl. harcz. II. 106—7. *Margittay*, 20—24. — ⁵⁾ *Klepka*, II. 147. *Közlöny*, 139., 152. sz. *Pesti Hírlap*, 301. *Hajka* átírata a négy bányaváros körösbányái polgármesteréhez, okt. 22., az aradi ereklye-muzeumban. *Török* Gábor jelentése, 698. — ⁶⁾ *Közlöny*, 690.

(Sivkovics-, Leiningen- és Rukavina-) gyalogezreddel megkísérelte Új-Arad visszafoglalását; vállalata azonban nem sikerülvén, Máriássy pedig nem adván meg a kért 48 órai fegyverszünetet, családjával együtt visszavonult Temesvárra. 25.-én egy csapat tüzes nemzetőr már azzal bosszantotta Bergert és Siliákot, hogy puskaaggyal döngette a vár kapuját¹⁾.

Mivel Désán Achilles cs. és kir. kormánybíztos mozgó csapatai nemcsak Temesben és Zarándban, hanem Aradban is hódoltatták a népet, s a hol lehetett, lefegyverezték a nemzetőrséget, a vár ostromában beállott szünetet Máriássy is arra használta, hogy a megyében portyázzon s a lázongókat engedelmességre szorítsa²⁾. S ezt annyival inkább, mert az Erdélyből jövő izgatások a románokat továbbra is forrongásban tartották, s Tótváradon, Konopon, stb. rablásokra készítették. Langó szolgabíró csak bajosan beszélhette le őket Soborsin megtámadásáról. Míg segítséget kaphattak, a soborsini magyarok a Forrayak raktárából előkerített 6 rozsdás mozsárágyúba helyezték bizalmukat³⁾. Máriássy Világos alól most a Maros völgyébe küldte Gaal Lászlót s vele Boczkó Dánielt, ki Kovaszinczon, a lázadás fő fészkeiben, október 25.-én több zendülőt lövetett föbe. — Oly szigorral járt el, hogy e kis hadjáratban 13 falut fölégetett, 42 lázadót kivégeztetett, 80-at fogságba vitetett, s több menekülőnek vagyonát elko-boztatta⁴⁾. A kormánybíztosoknak adott nagy hatalom, kivált pedig Vörös alispánnak kormánybíztossá kineveztetése annyival mélyebben sértette Bohus főispánt, mert az egyik aradi lap őt okozta, hogy eleséggel láthatta el magát a vár s árulónak nevezte⁵⁾; beadta tehát lemondását, de azt a honvédelmi bizottság okt. 25. nem fogadta el; kijelentette, hogy bíztosokat csak a körülményekre való tekintetből küldött ki, s fölhívta hű és eredményes munkásságának folytatására⁶⁾.

Folytatta tehát. Arad városa már okt. 29. fölszólította a polgárságot, vegyen részt a csálai erdőnél a Maros partján emelendő sáncz építésében. És *Serguel* János ügyvéd vezetése alatt mintegy 1600 úriasszony, úr, polgár, pap és földműves vett ásót, kapát, csákányt a kezébe s egy nap alatt fölépítette a hatalmas redouteot, másnap pedig kiirtotta az Új-Arad felé levő ligetet, hogy el ne bújhasson benne az ellenség. Azután pedig mentek s az őket is megillető virágokkal azokat az aradi tűzereket halmozták el, kik a déli csataterőről aznap érkeztek haza, hogy most saját szülővárosukat védelmezzék⁷⁾. November 4.-én Herr Ádám, Margitay Gábor s Boros Frigyes mérnökök és Grachovalszky főhadnagy megkezdték s két hét alatt be is fejezték Arad városának rendszeres körülsánczolását⁸⁾. Nov. 5.

¹⁾ *Lakatos*, I. 148. *Közöny*, 702. *Kovács*, 5—6. — ²⁾ *Vetter*, X. 259. — ³⁾ *Pápay* jegyzetei. — ⁴⁾ 1851. okt. 7. hadiötv. ítélet. *P. Napló*, 1851., 475. és 1852., 738. sz. Dunyov ítéletében, hol azonban 44 lázadó kivégeztetéséről van szó. *Margitay*, 25. *Közöny*, 702. — ⁵⁾ *Arad*, 126. — ⁶⁾ *U.-o.* 151. Bohus nyilatkozata okt. 30. u.-o. — ⁷⁾ *Lakatos*, I. 148—9. — ⁸⁾ *Margitay*, 25. s köv. II.

a szalontai nemzetőrök¹⁾ fölégették a Maroson át vezető 80,000 frtos hidat, hogy nagyobb biztonságban legyen a város, melynek marosparti kaszárnyáját s faraktárát Zsigmondházával együtt éppen eznapi hamvasztották el az osztrákok²⁾).

Ezalatt *Gaal* László helyreállítván a rendet a zendülők közt, porráégette Guravojt, Acsuczát, Bucsávát és Kis-Halmágyot, bevette Nagy-Halmágyot, felakasztatta Kendi Sándor lázadó őrnagyot két pópával együtt, Ócson megszabadította Hollaky Ignácot és anyját, Ternovánál pedig szétverte a fölkelők seregét s elfogta több főtisztjüket³⁾.

Csapata nov. 10. éppen akkor érkezett vissza Aradra, midőn Berger azt harmadszor is bombáztatta. A bombázás éjjel 9—10 óra közt kezdődve éjjélután egyig tartott, s a legszebb épületekben tett károkat⁴⁾. Rukavina altábornagy pedig Temesvárról két úton is megsegíteni törekedett Arad várát; 2000 főből álló serege 8 ágyú fedezete alatt Új-Arad és Lippa felé kerülve ügyekezett eleséget szállítani s egyúttal mindent elkövetett, hogy útközben az oláhságot ismét fölláztassa. Berger, hogy erről a vállalatról a városra terelje a figyelmet, 11.-én ismét bombáztatta Aradot és pedig leghevesebben $\frac{1}{2}$ 10— $\frac{1}{2}$ 11 óra közt⁵⁾. Máriássy, kit a kormány csak nov. 9.-én nevezett ki a tiszántúli önkéntesek alezredesévé, elhatározta, hogy Nagy-Sándor Józseffel egyetértve támad Rukavinára. Nagy-Sándor délről előre is nyomult Kenézig, Máriássy pedig éjszokról Vingáig; amannak visszanyomatása után azonban Máriássy is Lippa felé fordult, hogy Jurich 900 emberével egyesülve megsegítse Lippát, melyet — mint pár nap óta Temesvármegye székvárosát — 1400 magyar tartott megszállva. Hatórai ágyú- és puska-csata után az osztrákok, kiket a basakúti hegynél egy 8000 főnyi lázadó-csapat támogatott, Kövesd felé vonultak vissza, Jurich pedig Radna mögött ütötte föl táborát. Másnap a téglagyár s a mészkemenczék táján az osztrákok és oláhok egyenesen Lippára támadtak. Máriássy, ki 760 emberrel és 6 ágyúval csak kevéssel azelőtt érkezett meg, háromszor vetette vissza a jobb szárnyára törő ellenséget, a miben segítette őt Csernovics Péter temesi főispán is, ki mindvégig résztvett a csatában. Este 7 órakor azonban, félnapig tartó kemény ellenállás után, Máriássynak vissza kellett vonulnia Radnára, hová Temesvármegye tisztikara is átmenekült⁶⁾. A csata napján Berger az újaradi sváboktól hallván, hogy Máriássy Lippa alá távozott, a védtelen Új-Aradra csapott s az onnan elszedett eleséggel egyelőre ismét ellátta a várat. Ez

¹⁾ Köztük volt *Arany* János is. Erről l. *Kölcsey-Egyes. Évk.* I. 225—6. *Lakatos* szerint (I. 150.) a hidat Dr. Aradi István és Ritt József gyújtotta fel. A híd három napig égett. — ²⁾ *Pesti Hírlap*, 211. *Közlöny*, 157. *Klapka*, 148. *Vetter*, X. 259. *Margitay*, 27—8. *Lakatos*, I. 150. — ³⁾ *Közlöny*, 762. *Arad*, 152. *Horváth*, II. 64. *Hegyesi*, Biharmegye 1848 9-ben. 108. — ⁴⁾ *Arad*, 152. *Közlöny*, 159. sz. *Pesti Hírlap*, 215. *Klapka*, II. 149. — ⁵⁾ *Közlöny*, 762. *Arad*, 152. — ⁶⁾ *Vetter*, X. 264. *Horváth*, II. 65. *Szeremley*, 289—90. *Klapka*, II. 149. *Pesti Hírlap*, 220., 222. *Közlöny*, 168. sz. *Honvéd*, 1869., 187. 1.

a kettős csapás és a temesiek menekvése Aradvármegye tisztikarát is arra bírta, hogy a fenyegetett Aradról székhelyét Szent-Annára majd Peregre s végül Pécskára tegye át¹⁾. Természetes, hogy mindez a vármegye népét részént lehangolta, részént elrémítette. Kossuth tehát sietett meghagyni, hogy a tisztikar, személyes felelősség terhe alatt, azonnal visszatérjen Aradra. »Pécskavármegye« nov. 23.-án valóban vissza is tért oda²⁾. Megérkezett most már Máriássy is; de a helyett, hogy azonnal megszállta volna, sorsára hagyta Új-Aradot, s még az odavezető hidat is fölszedette. Csak nov. 18., akkor állította helyre s Új-Aradot is akkor rakatta meg ismét csapataival, midőn értesült, hogy elvonultak az osztrák segítőhadak s Gaal is visszatért a lázadók megfenyítéséből³⁾. Ekkor azután Lippát is megszállatta⁴⁾. Ezen való haragjában s hogy a pénteki piacról a vidékieket elriasztsza, Berger ismét 114 ágyúlovést intézett a város ellen, mely a piacot most már biztosabb helyre, a temető mellé tette át⁵⁾. A nők id. Varjasy Józsefnek, az aradi tábori kórház⁶⁾ főigazgatójának fölhívására (nov. 21.) nagy buzgalommal készítették a tépéseket s minden fehéreneművel bőségesen ellátták a sebesülteket⁷⁾. A gymnasiumban, maguknak a szülőknek kívánságára, golyóktól ment épületekben, már november 6. megkezdték az előadásokat⁸⁾. Aradon tehát nemcsak a férfiaknak volt helyén a szívők, hanem a nőknek s gyermekeknek is. A bombázást megszozták lassankint; s a mikor elkezdődött, a polgárok kísértáltak az ú. n. Rennwegen a vásártérre, s kedélyesen várták a dolog végét. Így tettek nov. 22. is, midőn a honvédek Új-Arad alatt üldözőbe vettek 13 dsidást, a várból való kirohanást pedig visszaverték; ekkor különben főkép Új-Aradot lövette Berger⁹⁾.

Végre a kormány is törődni kezdett Araddal. A hadügyminiszter nov. 17. odarendelte a székely gyalogezredet, s 21. a Galicziából érkezett huszárokat¹⁰⁾, Kossuth pedig nov. 24. fölhívta Vukovics kormánybíz-

1) Egy táblabíró nyilatkozata szerint (*Arad*, 168. l.) »megfutott« Vörös Antal, Dániel István, Kádas Péter, Kosztolányi Ignác, Rósa Nándor, Ambrus József, Dániel Lukács, Nasztradinovics (Naszádi) Sándor, Lázár Kálmán, Bohus Zsigmond, Hofbauer Lajos, Tessényi Antal, Zipser Antal, Jakabos Benus stb. Zipser (u.-o. 176. l.) azonban kijelentette, hogy ő a gondviselésére bízott megyei börtön rabjaival Aradon maradt. A lap (a 165. lapon) azzal is vádolta »Pécskavármegye« tisztviselőit, hogy most is kártyáznak és vadásznak, az újonczok élelmezéséről és ruházásáról pedig nem gondoskodnak. — 2) *Aradm. jk.* 1849. 191. sz. *Arad*, 166. és 168. l. *Lakatos*, I. 152. — 3) A derék őrnagy lemondván, helyébe a hadügyminiszter már nov. 13. Wittmann Jánost nevezte ki az aradi nemzetőrök őrnagyául. *Közlöny*, 757. — 4) *P. Hírlap*, 229. *Arad*, 155. *Honvéd*, 1869. 188. *Kovách*, 7. (ki mint szemtanú teszi a visszafoglalás idejét 18-ra, 16. vagy 17. helyett). — 5) *Közlöny*, 178. *P. Hírlap*, 221., 228. sz. *Lakatos*, I. 153. — 6) E tábori kórház a Hász-házban volt. — 7) *Arad*, 166. és 168. — 8) *U.-o.*, 144. — 9) *Vetter*, X. 266. *P. Hírlap*, 228. sz. — 10) *Hadügym. rendelet*, 8206., 8336. és 8570. sz. *Aradm. jk.* 200—1. A huszárokat azonban a honvéd. bizottság nov. 24. rendelete szerint Pestre kellett vezetni. Futakról nov. 25. csakugyan érkezett 900 székely.

tost, hogy vonja össze a rendelkezésére álló erőket s ha meg nem veheti az egész területet, legalább Arad mellékét s Temes felső részét szerezzze vissza¹⁾. Az aradi ostromsereg azonban mindamellett is csak nov. 30. kapta meg a vár lövetéséhez szükséges bombákat²⁾.

Mielőtt azonban támadásra ment volna át Máriássy, *Boczkó* Dániel kormánybiztos nov. 26.-án az aradi ostromsereg egy részével (700 önkéntessel és 2 ágyúval) *Asztalos* Sándor századost és Vörös Antal alispánt a Maros vidékén újból lázongó oláhok leverésére küldte³⁾. *Asztalos* még aznap⁴⁾ Solymos alá ért, hol a jóval nagyobb számú fölkelőket szétszórta, négy fekete-sárga zászlajukat elvette, a főbket elítéltette, egy papot, egy tanulót s egy erdőkerülőt pedig felakasztatott. Odvos községét, mely a magyarokkal tartott, megdicsérte, ellenben Konopon 9 lázadót végeztetett ki, mivel a volt földesúr javait pusztították. Soborsinban az ottani nemzetőrök is csatlakoztak hozzá, hogy a fölkelés támogatására Erdélyből betörni akaró Riebl őrnagyot visszaűzzék. A vezetése alatt álló Károly-Ferdinándokat s a fölkelőket Zámnál megverte, Nopcsa László (az »oláhkirály«) pompás kastélyában két órai rablást engedett s a Zámban talált 14,700 mázsa só t 21 hajón egy elfogott ágyúval együtt Aradra küldte, hová decz. 5. ő-maga is győzelmesen tért vissza⁵⁾.

Egy meghíúsult vállalat hírével fogadták. — *Máriássy* ugyanis a deczember 3-áról 4.-ére menő éjjel rohammal kívánta bevenni Arad várát. Vasárnap este ugyanis *Vysocky* Henrik vezetése alatt megérkezvén a 400 főből álló lengyel legio 100 tüzérrel és 11 ágyúval, *Máriássy* azonnal támadni akart, mert tudta, hogy ez éjjel lengyelek állnak őrt Arad vára sánczain⁶⁾. Este 10 órakor korom-sötétségben *Boczkó* kormánybiztos és száz aradi ács kíséretében ment a vár alá, s mivel a jelszót tudta, az előőrsoket pedig az erődben lefegyverezte, a támadás vonalában szerencsésen áthídalta az árkokat, különösen pedig az Új-Arad felé levő ravellint, melyről azt hitte, hogy egybe van építve a fő körfallal. Visszatért tehát Új-Aradra, hogy csapatait támadásra rendezze. Hétfőn, 4.-én reggel 8500 embert⁷⁾ és 12 ágyút állított fel. Zsigmondházánál a töltésről letérve, a réten át egyenesen nyomult a vár alá. Az 58. zászlóaljnak az volt a

¹⁾ *Horváth*, II. 92. — ²⁾ *Margitay*, 28. 5 próbálövést a radnai úton felállított üstből már nov. 28. jó sikerrel tettek a honvédek. *Lakatos*, I. 155. — ³⁾ A haditörvényszék ítélete, 1851. okt. 7. P. Napló, 1851., 475. sz. — ⁴⁾ *Vetter* (X. 266.) 16.-ot ír, de ő is a nov. 22.-i események után s így csak sajtóhibából. — ⁵⁾ *Közöny*, 182. és 186. sz. *P. Hírlap*, 235—6. és 240. *Pápay* jegyzetei. *Klapka*, II. 151. *Horváth*, II. 66. *Lakatos*, I. 154—8. — ⁶⁾ *Kovách* szerint (15. l.) *Máriássy* fel akarta őket menteni az ostromban való részvétel alól, mivel fáradtak s pihenésre van szükségök; de ők maguk kívánták, hogy rohamra vezesse őket. — ⁷⁾ Egy z.-a. székely, 2 század debreczeni, ugyanannyi békési nemzetőr, a csak félig fegyverzett 30. s a kaszás 58. honvéd-zászlóalj s *Vysocky* lengyel legioja. Aradon a tökéletesen fegyverzett 29. z.-a. s egy század debreczeni lovas nemzetőr. *Kovách*, 15. *Gelich* (II. 106.) szerint ekkor 8000 embere és 20 ágyúja volt *Máriássy*nak. V. ő. *Máriássy* haditörv. ítélete, *M.-Hírlap*, 1849., 19. sz.

feladata, hogy adott jelre az ellenség figyelmének elkerülése végett az aradi kapu táján nagy zajt üssön, míg ő a többivel a kijelölt ravelinon át néhány átszökött Dom-Miguel-baka kalauzolása mellett a várba nyomúl. Azonban a sötétségben a 30. zászlóalj elszakadt a többitől és csak találmokra foglalt állást az aradi kapunál. A sereg többi része szerencsésen eljutott a keresett ravelinig; ott azonban a csapat élén haladó Máriássy, Zikó őrnagy és dr. Aradi István személyesen meggyőződhetett, hogy a ravelint mély árok választja el a főbástyától. Máriássy, ki a mintegy 100 rohamlépcsőt Új-Aradon felejtette, most a várbeliek kirohanási kapuját akarta betörni, de még ehhez való fejszéje sem volt. Sípjával jelt adott tehát a visszavonulásra; a cigányok mellé rendelt ifjú tiszt azonban azt félreértette, rohamjelnek vette, s mikor éppen a legnagyobb csendre lett volna szükség, ráhúzatta a Rákóczit, mit a csapatok »Éljen a magyar!« kiáltással fogadtak. Csak ekkor rohantak ágyúikhoz a cs. tüzérek; vaktában tett lövéseikkel azonban nem sok kárt okoztak. Csupán 18 honvéd esett el, mintegy 80 sebesült meg, 20 pedig fogságba jutott. Három elfogott lengyelt másnap főbelövettek a császáriak. A sebesültek közt volt Zikó őrnagy is, ki egy csapattal egész nap kénytelen volt ott rejtőzni a vár sáncaiban, mivel a keresztútzből nem menekülhetett. A vitéz békésiek is térdig vízben, étlen, szomjan töltötték a napot, de szuronyaikkal feszegették a vár kapuját és szorult helyzetükön maguk is tréfálkoztak a várbeliekkel. Berger d. u. 5-től este 10-ig bombáztatta Aradot, a honvédek pedig hajlandók voltak árulásról vádolni Máriássyt¹⁾.

A vár hiányosan volt fölszerelve s e miatt Berger a külső műveket nem is védhette. A katonákat baldogpénzzel fizették s az élelem is fogytán volt, úgy, hogy a legénység már lóhúst kapott. De egykönnyen az ostromló sereg sem láthatta el magát eleséggel. Máriássy egy század székelylyel Kedves Lajos századost küldte Lippára, hogy az ott talált lisztet, bort s 60,000 mázsára becsült sót elszállítsa. A bort, 60 hordó kivételével s a sót és lisztet már át is hordatta Radnára, midőn az utolsó hajófordulatnál decz. 11.-én egy zászlóalj gyalog, néhány század erdélyi határőr, két század könnyűlovas és több ezer fölkelő 3 ágyúval hirtelen ráütvén, a folyón átszorította, sőt utána nyomulván, Radnán túl is üldözte. Máriássy decz. 12. reggel 2 órakor azonnal segítségül küldte Gaal László alezredest 3 századdal s két ágyúval, mire az ellenség Radnáról visszavonult, de a só nagy részét is magával vitte. Gaal tehát Paulisra tért vissza, hol figyelő állást foglalt²⁾.

¹⁾ *Közlöny*, 182. és 186. sz., 879. l. *Kovách*, 14—18. Dr. *Aradi* Lakatosnál, I. 155—8. *Klapka*, II. 153. *Pesti Hírlap*, 136. sz. *Honvéd*, 1869., 188. *Kossuth Hírlapja*, 138. K. Tóth Kálmán beszéde az elesettek temetésekor, *Közlöny*, 186. sz. *Oláh*, I. 313—5. *Horváth*, II. 66—7. Beszélték, hogy Máriássy szerelmes Siliák leányába, s hogy kalapja mellett azért visel olyan nagy fehér tollat, hogy ráismerjenek a várbeliek s ne lőjjenek reá. — ²⁾ *Közlöny*, 190. sz., 897. l.

Neki bátorodva, a császáriak újabb kísérletet tettek Arad vára fölmentésére, s 13.-án gróf Leiningen vezérőrnagy és br. Blomberg dsidás ezredes vezetése alatt 2500 gyaloggal, 300 lovassal, 18 ágyúval s mintegy 5000 fölkelővel Kisfaludot (Engelsbrunn) már el is foglalták. Máriássy Új-Aradon és a szentmiklósi kaszárnya előtt állította föl egész seregét, hamarjában sánczokat hányatott s Új-Arad és Szent-Miklós közt szekerekből készítettett torlaszt. Mivel ugyanis 8 lengyel dsidáson s a debreczeni századon kívül egyéb lovassága nem volt, inkább csak védelemre kívánt szorítkozni, pedig ereje számban felülmúlta az ellenségét. Csapatait azonban igen is hosszú vonalon, elszórtan állította fel. Az ellenség déli 12 óraker tüzeléssel támadt a Szent-Miklósnál levő balszárnyra, hol 4 század székely s a 30. z.-a két százada állott. Ennek 3 ágyújával szemben az ellenség 18 ágyúja oly túlerővel dolgozott, hogy félórai tüzelés után már lángbaborította a falu egy részét, mire a székelyek s honvédek nagyobb része a tűzerekkel együtt megszaladt, az ellenség pedig, *Kovách* Ernő századost visszanyomva, Kis-Szent-Miklóst megszállta. Ezalatt a békési zászlóalj hősiiesen visszaverte a várbeliek kirohanását, Asztalos és Vysocky pedig bátran fedezte a visszavonulókat, kiknek $\frac{3}{4}$ -e voltakép nem is látott ellenséget. 22 cseh tűzér egy üteggel átszökött az ellenséghez s most már a magyarokra kezdett tüzelni; *Kun* József aradi tűzér azonban a csálai hídfő redoutejából két ágyúval egymaga (csupán Chorin Samu honvédtől segítve) elnémította az ellenség 10 ágyúját s vagy hússzor visszanyomván a hídra rohanó ellenséget, lehetővé tette, hogy a futó magyar sereg átkeljen a tulsó oldalra¹⁾. Ha valahol, itt volt igaz a költő intelme: »Tiszteletetek a közkatonákat: nagyobbak ők, mint a hadvezérek!« A várbeliek gúnyosan éljenztek Máriássyt, ki különben az utolsó volt, ki az ellenség golyózápora közt átkelt a Maroson. A Halász-útczába rendelt Murmann őrnagy, nemzetőreit cserben hagyva, Simándra szökött; az egyszerű tűzmestert pedig, ki megmentette a sereget az elfogatástól s Arad városát az elfoglalástól, a hadügyminisztérium csakhamar hadnagygyá nevezte ki. Negyven halott, 64 sebesült, 22 szökevény s mintegy 150 fogoly volt a magyarok vesztesége. Ellenben az osztrákok 300 szekér élelemmel és számos marhával hatvan napra ismét ellátták a várat, mely déli 12-től este 7 óráig bombáztatta a várost²⁾.

¹⁾ *Kun* már a szerbek ellen való hadakozásban is kitűnt. Sárosy meg is írta róla az Arany Trombitában, hogy

»Az öreg Kun bácsi szörnyen tud találni!
Kun bácsi legjelesb tűzére Aradnak,
Kivált ha napjai kancsók közt virradnak.«

²⁾ *Margitay* (ki Furkó név alatt a Közlöny 913. lapján levő tudósítást is írta), 28—30. *Kovách*, 20—26. *Lakatos*, I. 158—9. *Rüstov*, Gesch. d. ung. Insurr. Kriegeres, I. 130. *Pesti Hírlap*, 244. *Klapka*, II. 154. *Horváth*, II. 67. *Szeremley*, 314. *Vetter*, X. 28—29.

Másnap a várbeliek a mikalakai oldalról akartak Aradra rontani, de beérték azzal, hogy Glogovácra törjenek s onnan száz mázsa só t vigyenek magukkal, 16.-án pedig újra bombázzák Aradot. Ez volt Leiningen és Blomberg búcsúüdvözlete. Másnap délben kivonultak a megsegített várból, melynek őrsége 101 ágyúlovással, este pedig fáklyászenével üdvözölte I. Ferencz-József trónralépését¹⁾. A 101 ágyúlovás sok kárt tett a városban, melynek egyik magyar lapjában már november közepétől fogva köztársasági szellem mutatkozott. A város pusztulásán elkeseredve, az egykori feketesárga (luridum) Arad egyik poétája kimondotta, hogy

»Ki halomra gyilkoltatja
A hű népet, melynek atyja, —
Azt uralni szolgálásig . . .
Éljen a köztársaság!²⁾

Arad népe még nem volt köztársasági, de törhetetlen híve a szabadságnak, melyért annyit szenvedett. A férfiak városa volt, honnan az egyre hevesebb bombázások elől csikorgó hidegben vándoroltak ki a nők és a gyermekek. A Maros közelében összelőtt, kormos falak roskadoztak, melyeket mégsem hagytak el végképen tönkretett lakóik. A nagyobb utcákon és a tereken honvédek, nemzetőrök jártak-keltek. A boltok be voltak zárva, bejárataik, kirakataik a golyók ellen eltorlaszolva. Lassankint a falusi nép sem mert piacra járni, minek következtében az élelmi szerek ára hallatlan módon felszökött. De úgy látszott, közel van már szabadulásának órája. *Vetter* Antal tábornok, ki 16.-án érkezett az ostromműveletek felülvizsgálására, a vitéz, de heves és nem-elég tapasztalt *Máriássy* helyett, ki hadosztályparancsnoknak ment a felső-tiszai hadtesthez, decz. 17.-én *Gaal* Miklós ezredest bízta meg az ostrommal, Kossuth pedig decz. 18. *Boczkó* Dánielt az aradmegyei mozgó nemzetőrség szervezésével. *Boczkó*, magának az ellenségnek ítélete szerént³⁾, »Arad városa ostroma alatt minden hadiműködésben tevékeny részt vett s ezzel, valamint minden ellenséges alkalomnál való jelenlétével az ifjú honvédeket lelkesítette, s a fegyveres hatalomnak fölállítását — úgy a népfölkelés rendezésével, mint a nemzetőrség mozgóvátételével s újonczok szedésével — buzgón eszközölte; az ütegépítést a szükséges homokzsákok megszerzésével erélyesen támogatta, az elharapózó szökések ellen gátló intézkedéseket tett s az Arad előtt összpontosított katonai erő élelmezését ellátta.« — Buzgón gyámolította *Gaal* Miklóst, ki azelőtt mérnökkari alezredes volt a császáriaknál s Arad várában is hosszasabban szolgálván, jól ösmerte annak viszonyait. Neki jutott az a feladat, hogy Aradot elvágja

¹⁾ Közlöny, 197. P. Hírlap, 252. Klapka, II. 155. Margitay, 31. Kovách, 26—7. —

²⁾ *Pidicinis* János verse. Arad, 20. sz. — ³⁾ Haditörvényszéki ítélet, 1851. okt. 7. Pesti Napló, 1851., 475. sz.

a déli lázadóktól s bevételével más csataterre vigye az oly hosszasan lekötött magyar sereget¹⁾.

Berger 19.-én már megizente neki, hogy 48 óráig bombáztatja a várost, ha ki nem adja ágyúit, le nem rakatja a honvédek s nemzetőrök fegyvereit s nem hódol a császárnak. Gaal azt válaszolta, hogy az aradi nemzetőrök, a védő bizottság felhívására, már rég lerakták fegyverüket s mivel nem harcolnak, jogtalan löveti városukat. A tábornoknak csupán a honvédekkel van dolga, kik készen állnak a mérkőzésre. Berger egyideig nem is lövette a várost; Gaal ellenben decz. 24.-én egész nap tüzelt a

Gaal Miklós.

várra, melynek két ágyúját, másnap pedig, karácsony első napján, valamennyit elhallgattatta. Azonnal megszállatta Új-Aradot, Margitay Gábor pedig decz. 26. elkészült a decz. 14. megsemmisített Maros-híd helyett épített új híddal²⁾.

A vár decz. 28.-án felhagyott ugyan a város bombázásával, a kormány és országgyűlés meneküléséről, vesztett csatákról érkező hírek azonban csakhamar ismét fölzaklatták a kedélyeket.

¹⁾ Gyulai *Gaal* Miklós a zalamegyei Szegvárott 1799. született. Alig 20 éves korában már mint mérnökkari hadnagy került Tokajba, majd Aradra, hol főhadnagy lett. Huza-
mosabban szolgált Mantuában s Velencében is. 1829. mint százados Lipótvár parancsnoka,
majd őrnagy s Milanóban 4 évig kifejtett működése előismeréséül az összes tengerparti
erődök főparancsnoka lett, honnan 1848-ban alezredesi ranggal távozott. — ²⁾ *Margitay*,
32—36. *Kovács*, 28—30. *Gélich*, II. 274—5.

II. 1849. első fele.

Aradvármegye hosszabb idő után 1849. január 3.-án Dániel István másodalispán elnöklete alatt tartotta első bizottsági ülését. Boczkó kormánybiztosnak újév napján kelt fölhívásához képest azonnal intézkedett, hogy »a haza szent szabadságát naponta inkább veszélyeztető ellenséges csapások elhárítása végett« azonnal megalakuljon a mozgó nemzetőrség. Mivel pedig a szomszéd megyék határain lakó népek, az ellenségtől örökösen bujtogattatva, a megye békés lakosainak élet- és vagyónbiztonságát mindjobban fenyegetik, útasították a szolgabirákat, hogy járásuk magyar lakosságát minden megtámadás visszaverésére s a népfölkelésre akként készítsék elő, hogy szükség esetén a kijelölt helyre 4—5 napi eleséggel és bármily fegyverrel ellátott népfölkelést vezethessenek. A románokat, kiket legutóbb fegyveresen kellett elnyomni, a jelen körülmények közt nem tartották használhatóknak. A kovaszinczi és világosi lázadók ellen folytatott vizsgálatot különben sem fejezte még be Sanka Lajos főszolgabíró, a kinek kérésére a Világoson és Galsán álló 240 nemzetőr betanítására alkalmas egyént kívántak küldeni. Két szolgabírói járás kivételével már mindenütt szervezkedett a nemzetőrség, a mi szükséges is volt, mert Salbek Jakab újból katonai erőt sürgetett a Maros vonalát fenyegető ellenség visszaverésére. Az újonczok negyedrészt szintén ellátták minden szükségességgel; hogy pedig nemzetőreiket fölszerelhessék, a megye területén valóságos kis fegyvergyárat akartak alakítani. A borossebesi járásban levő vashámorok tulajdonosai azonban kijelentették, hogy »a hon védelmére kívántató kaszákat« nem készíthetik el, mert azokhoz egészen más berendezésű gyárak szükségesek¹⁾.

Jan. 10. *Gaal* Miklós már mint tábornok az V. hadtest élén megkezdte s két napon át folytatta Aradvára lövetését²⁾ s több épületet felgyújtott. A várbeliek 12. Temesvárról kértek segítséget, 13.-án pedig kirohantak s a Maros partján az első hídnál levő ágyútelep mellől Bornemisza századost elűzték, a telepet pedig elrontották.

Jan. 16. *Damjanich* tábornok Nagy-Becskerek felől Módos és Zombolya irányában már megkezdte Aradra való felvonulását, fedezve azt a mintegy 40,000 főnyi délvidéki lakost, kik, a szerbek bosszújától tartva, télvíz idején odahagyták házaikat, hogy a Maros jobb partján keressenek oltalmat. Siettetni kellett tehát Arad ostromát s ez nem is múlt Gaalon, ki kellő támogatás hiányában is tett annyit, a mennyit tehetett. Míg a várban unatkozó tiszték fáklás szánkázással, zeneszóval és tánczmúlatsággal s egyszer-másszor, mint pl. 18.-án, kirohanással ügyekeztek szórakozni, Gaal mérnökei január 21.-én teljesen elkészültek az ostromtelepekkel, melyek oly biztosak voltak, hogy még a városi nők is többször kisé-

¹⁾ *Aradm. jk.* 9., 17., 25., 188., 259. sz. — ²⁾ *Vetter*, XI. 33.

táltak oda. Január 24.-én végre megszólaltak e telepek ágyúi is, oly sikerrel, hogy a só-útczai teleppel szemben levő várfokon levő két ágyút leszerelték, a feketesárga zászlót lelőtték¹⁾ s 28.-áig jó eredményel folytatták a tüzelést²⁾.

Időközben, január 24.³⁾ Damjanich tábornok Aradra érkezett a VIII. hadosztálylyal, vagyis az egész déli hadsereggel (közte a vörös sapká-sokkal) és 20 ágyúval. Ennek az aradiak nem örvendhettek igazán, mert ekként a Maros-Tisza-Duna közében nem lévén többé magyar had, méltán tarthattak tőle, hogy az ott felszabadult császáriak most már őket fogják háborgatni. Damjanich egy hétig időzött Arad alatt, megvárva, míg serege teljesen fölvonúl oda s ez idő alatt az ő hadteste végezte a szolgálatot. A debreczeni önkéntesek, kitelvén négy hónapjuk, hazamentek s fegyvereiket Nagy Jenő őrnagy 30. honvéd-zászlóaljának adták át, mely azelőtt jóformán fegyvertelenül s mostantól fogva gyutacsos, kupakos, sőt kovás puskákkal vitézkedett Arad alatt. Gaal azt hitte, Damjanichcsal együtt támadhatja meg a várat; csináltatott is egy kerekeken tolható óriási lábtót, Damjanich pedig megadásra szólította Bergert. Rohamra azonban nem került a sor, mert a jég megindult a Maroson, a víz kiöntött s lehetlenné tette a várhoz való közeledést; Damjanichnak pedig folytatnia kellett visszavonulását. Míg Hrabovszky őrnagyot 4500 emberrel mindjárt Erdélybe küldte Bem segítségére, ő-maga Szolnok felé sietett, hol Vécsey hadtestével kívánt egyesülni. Gaal még január 30.-án elküldte Margitayt, hogy Radnáról s Lippáról Aradra szállítson minden hajót és kompot s ezeket másnap már Arad alá szállítván, Herr Ádammal együtt az erősen zajló Maroson a csálai erdő alatt két erős hidat veretett. Damjanich a gyalogsággal január 31., Nagy-Sándor József pedig a lovassággal febr. 3. hajnalban átkelvén Aradra, azonnal folytatta útját Szolnok felé, míg Hrabovszky febr. 2. Soborsinon át Erdélynek tartott⁴⁾.

Rukavina György altábornagy rögtön készülődéseket tett, hogy a román és szerb fölkelők segítségével elfoglalja Arad várát, melyet most már Gaal sem ostromolt, hogy a jégzajlás meg ne akaszsa Arad városával s a magyar hadsereggel való összeköttetését. Február 6.-án este az ostromágyúkat a Maros jobb partjára vitette át és seregével úgy helyezkedett el, hogy jobb szárnyával Aradra, a ballal Mikalakára támaszkodott. Febr. 7.-én délig megsemmisítette a Maroson való közlekedés minden eszközét, fölégette az Arad és a csálai erdő közt levő hídakat, s mindenütt

¹⁾ Eiszteléner János aradi tüzér egyszer már decz. 25.-én is lelőtte a váron lengő feketesárga lobogót. Most Filemon és Pauli találták el. — ²⁾ *Margitay*, 37—46. *Potemkin*, Az 1849.-i magyar hadsereg feloszlásának okai, 39. *Kovách*, 30—34. *Honvéd*, 28. sz. *Vahot*, *Honvédek Könyve*, III. 28. — ³⁾ *Kovách* naplója, 31. *Gelich* (II. 310.) szerint jan. 31., *Vetter* szerint (XI. 33.) február 1.; de ez csak a teljes fölvonulásra vonatkozhatik. — ⁴⁾ *Margitay*, 47—50. *Kovách*, 31—34. *Pápay* L. jegyzetei. *Damjanich* rendelete jan. 30. az aradi ereklye-muzeumban.

fölvágatta a Maros jegét, mely ismét összeállt. A Halász-útca végén hevenyészett sánczokból ágyúkat szegeztetett Új-Aradra, melyet a 18,000 főnyi ellenség s Gläser altábornagy és Leiningen vezetése alatt azonnal megszállt¹⁾. A tüzelést az osztrákok kezdték, kik egész sötét estig röppentyűkkel lövették a magyarok utóhadát, mely Kovách százados vezetése alatt az ágyúkat fedezte s melynek köszönni lehetett, hogy a túlerős ellenség azonnal át nem kelt Aradra. Ily izgatott körülmények közt rendelte el Aradvármegye az újabb újonczozást és azt, hogy Dániel másodalispán, míg az első alispán a sorozáson lesz, Arad városában maradjon, a megye kormányát és pecsétjét kezei közt tartsa és csak akkor távozzék, ha a veszedelem okvetetlenül követeli²⁾.

Mivel az ellenség Glogovácztól a csálai erdőig mintegy 14 km. vonalon fölállítva, egész éjjel áttörésre alkalmas helyet keresett a Maroson, vele szemben Gaal is őrcsapatokat rendelt, úgy, hogy magában Arad városában Nagy Jenő őrnagy térparancsnok vezetése alatt fél századnál s a nagyon rosszul fegyverzett csongrádi nemzetőröknél több nem maradt. Gaal elhatározta, hogy a várost utolsó csepp vére hullásáig védi. Asztalost négy századdal a simándi útra küldte, Villám őrnagyot zászlóaljával a csálai erdő aljába, Schatzberg Károly századost a lippai útra s a glogováczi telep fedezésére. Az volt a terve, hogy ha a császáriak a várbelieknek támogatása mellett a városba nyomódnak, három oldalról egyesülten rohanjon a zsákmányoló tömegre, míg a negyediken Schatzberg áttörjön a Maroson, hogy a rendesen rosszul őrzött mikalakai kapun meglepje a várat, melynek őrsége részént a nyílt mezőn működött, részént pedig a városra irányozta minden figyelmét.

Ez a terv azonban igen is kalandosnak bizonyult. Éjjel s másnap, február 8.-án csütörtökön reggel az aradiak feleségeikkel, gyermekeikkel és értékesebb tárgyaikkal menekültek. A honvédek több helyütt nemcsak ágyú- és puskatűzzel, hanem szuronynyal is visszanyomták az ellenséget. D. e. 11 órakor azonban az ellenség ágyúi felrobbantották a honvédek háta mögött levő puskaporos kocsik egy részét, mire a honvédek azt véelve, hogy Mikalaka táján áttört s hátban támadja őket az ellenség, inogni kezdtek. Ezt használva, *Stankovics* ezredes a csálai erdő alatt, *Foannovics* őrnagy pedig a Halász-útca irányában csakugyan áttört, mire *Soltész* őrnagy parancsot kapott, hogy ágyúival a Kossuth-útczába, a batonyai útra vonúljon vissza. A visszavonulásból azonban futás lett s Arad belvárosa védelem nélküli maradt. Szerencse, hogy az ellenség nem gondolt a futók üldözésére.

¹⁾ Az alig 6000 főnyi aradi V. hadtest állt a 29., 30., 38. és 58. honvédzászlóaljból, 2 század békési önkéntesből, 1 z.-a. csongrádi nemzetőrből s 2 század Hunyady- és 3 század Lehel-buszárból. Az 58. z.-a. felében még most is csak kaszákkal volt fegyverezve. *Kovách*, 36—7. — ²⁾ *Aradm. jk.* 298. sz.

A granicsárok csakhamar megbontották a rendet s a szomszédos utcákban rabolni, sőt gyilkolni is kezdtek, azon szín alatt, hogy a honvédek üldözik. A rendnek és fegyelemnek ezt a meglazultát használva, *Gaal* Miklós a Kossuth-utcza végén levő hídnál némi honvédséggel és mozgó-csapattal föltartóztatni törekedett a futó népet. *Kovách*, *Schatzberg* és *Schramm* századosokat megbízta, hogy hamarosan összeszedett honvédekkel három oldalon — a vármegyeház, a Szabadsajtó- (Templom)- utcza és a Tököli-tér — irányában nyomúljanak a városba s addig is ügyekessenek fenntartani az ellenséget, míg a legközelebb fekvő három honvédzászlóaljat segítségükre küldheti. A bátor kis csapat eleintén minden akadály nélkül hatolt előre, mert a fosztogató granicsárok nem gondoltak arra, hogy még honvédek lehessenek a városban. Egy csapat az István-téren tüzeléssel fogadta ugyan Kováchnak nem is egészen két századát, rohama elől azonban megfutott, mire a honvédek az Istvántéren házról-házra kutatták a rablókat s közülök 58-at lelőttek. Bátorságával különösen Szárnyasi őrmester tűnt ki. A ráczok egy része a zsinagógánál torlaszolta el magát. Midőn azonban az Úri-utcza felől dobszóval, zárt sorokban érkezett meg a Leiningen-ezred egy zászlóalja, a honvédek is az oldal-utczákba menekültek. Az 58. h.-z.-a. négy százada ugyan Villám őrnagygyal és Szentiványi János századossal a Szabadsajtó- (Templom)- utcza felől két ágyúval oldalt megtámadta s az Istvántérre szalasztotta a Leiningeneket, sőt el is fogott közülük egy tisztet és 160 közembert; azonban máshonnan is érkeztek császáriak, kik most az István-téren három oszlopban tömörülve, útegeiket a Városház-, Szép-, Bárány- és Úri-utczák irányában állították fel, hogy hasonló meglepetéseknek elejét vegyék. Legerősebben kartácsolták az Úri- és Szabadsajtó-utczát.

Délután két óra tájban ugyanis, parancsot többé nem várva, Boczkó Dániel buzdítására *Asztalos* Sándor százados a simándi útról a Kossuth-utcza felé kanyarodott, s kezeiben kivont karddal és a 29. zászlóalj Szűz-Máriás nemzeti színű lobogójával, a glogováczi útról hozzácsatlakozott *Schatzberg* Károly századossal együtt az István-tér felé újabb csapatot vezetett. Oldalán haladt *Boczkó* kormánybíztos, ajkain lelkesítő szavakkal, kezében egyszerű sétabottal. Három ágyú követte a bátor kis csapatot. Az ágyúkat mesterinasok húzták s fogadósok, czipészek voltak a tűzmestereik. Az ágyúkat Fischer, a lugosi nemzetőrök őrnagya és Gönczy, a békési szabad csapat főhadnagya fedezte egy maroknyi csapattal. Míg Villám az Úri-utczában vágta a szerezsánokat és oláhokat, Asztalos és Schatzberg a Szabadsajtó-utczán szorongatta őket, s a Háromfeketelő-utcza torkolatánál hátban lövetett egy ellenséges századot. A csapat nagy része a Bánhidy-házba szorult, hol egy őrmester heted-nyolczad magával egy részét levágta, más részét fogságba ejtette. Maga Asztalos, Schatzberg és Villám rohamra vezette csapatát és az István-térről szuronyal,

puskatussal verte el a sorkatonaságot. Valami csodálatos látvány volt az: sorkatonaság ellenében egy maroknyi szabadsághős, kiket egy sete százados és egy botra támaszkodó öreg úr vezet harczba. Asztalos személyes bátorsága és Boczkó klasszikus nyugalma magával ragadta az idáig fejtelten honvédeket s nemzetőröket, sőt a vagyonuk mentésével bajoskodó

Asztalos Sándor.

polgárokat is. Kemény útczai harcz fejlődött ki, melynek az lett a vége, hogy az ellenség hanyatthomlok megfutott. Az István-térről a Szép- és Halász-útcza felé menekülő ellenséget egyre vágva, a tízszeres erőt alig egy órai harcz után d. u. 4 órakor a magyarok a Marosnak szorították. A Halász-útczában az ellenség még egyszer öszszeszedte magát s visszafordult az István-tér felé; a 38. zászlóaljjal azonban végre megérkezett Gaal is és a honvédek most már teljesen visszaszorították az osztrákokat.

Az István-téren s a mellékútczában, főkép pedig a Halász-útczában s a Halpiaczon és a Korona-téren mintegy 500 ellenség esett el, ugyanannyi súlyosan megsebesült s körülbelül százra teszik azoknak számát, kik a zajló Marosba fúladtak. Az elesettek közt volt Stankovics ezredes és Joanovics őrnagy is¹⁾. A Rukavina-ezredből két tiszt 50 emberrel még a

Boczkó Dániel

csata alatt átpártolt a magyarokhoz, kik közül 82 esett el; köztük *Hrabovszky* honvéd- és *Mikolay* békési nemzetőri hadnagy. Arad utóbb (1873. febr. 8.) márványszoborral örökítette a védelmében elvérzett hősök emléket s a »Gyászoló Arad« méltán mondja róluk:

»Nincs nevetek, de dicső tettekben éltek örökké;
A honvéd névnek nyertetek újra babért.«

¹⁾ Egy zsidó pinczér lőtte agyon, *Kovách* (46. l.) szerint egy őrmester szúrta le.

Boczkó Dániel kormánybíztos mindjárt a csatatéren őrnagygyá nevezte ki *Asztalos* Sándort, két megmentőjének arczképét pedig most már közgyűlései termében kegyelettel őrzi Arad városa, mely a csata évfordulóját évről-évre megüli¹⁾. A város pár hónap múlva az »áruló, hitszegő István főherczegről nevezett tért« a február 8.-ai csata emlékére Csata térnek nevezte el. S ha Arad már a csata hírének vétele előtt megérdemelte, még jobban rászolgált e csata után Kossuthnak azon dícséretére²⁾, hogy »A nemzet szemei régóta csüggenek az elismerés méltányoló pillanatával Arad városának hősies magaviseletén, mely Dobóra s az egriekre emlékeztet. Utódaink s honunk jövő nemzedéke pedig büszkének fogja magát vallani, ha nevét e hős város valamelyik mostani polgáraéval fogja egybekötteni.« De éppen idején jött az a biztosítása is, hogy »a megváltás órája nem soká fog késni és nem soká azon pillanat, melyben a nemzet megmutatandja, mivel tartozik egy oly városnak, mint Arad.«

Ez ígéret napján is (febr. 8.) este 4-től éjfélig erős bombázás következett, mit a honvédek, kik e csatában 7 ágyút vesztek, nem viszonoztak. Azonban őrtüzek mellett töltötték az éjszakát, hogy visszakeressék a várbelieket, kik, a Maroson átlopózva, minduntalan megkísérelték a város felgyújtását. Éjjel a vármegye több helyéről érkeztek népfölkelők a város segítségére. Másnap, 9.-én ismét megújultak az ellenség betöréséről szóló rémhírek. A Winkler börtgyaránál valóban betörni szándékozó osztrákokat azonban Kovách százados és a békésiekkel Szentiványi őrnagy elűzte.

Berger egész nap lövette a várost, mely, egy szemtanú (Kovách) szerint, sohasem volt még ily elhagyott. A lakosság nagyobb része a pusztákra menekült, más része elbújt. Egy bolt, egy vendéglő sem állt nyitva. Az utczákon csak fegyveres csapatokat lehetett látni és holttesteket, melyek ruháiktól megfosztva s különfélekep megcsonkítva heverték szanaszét. Az összevissza lőtt s részben még égő házak a pusztulás megdöböntő képét nyújtották. S február 10. újra kezdődött a város lövetése, mely csak déltájban szűnt meg. Délután Kovách Ernő egy századdal átment a Maros jegén Új-Arad alá, inkább az ellenséget háborgatni és kikémleni, mint komoly csata szándékával. Mikor azonban a békési nemzetőrség s két század honvéd is utána nyomult, a 3000 főből álló ellenség 6 ágyúval azonnal odahagyta Új-Aradot; csak a vingai út elején fordult még egyszer vissza, hogy végig kartácsolja Új-Arad főutcáját. Azután

¹⁾ *Lakatos*, I. 167—172. és 175—8. *Kovách*, 39—47. *Vetter*, XI. 148—151. *Margitay*, 50—71. *Közlöny*, 26. sz. *Szilágyi*, Forrad. Tört. 306. *Klapka*, II. 159—160. *Szeremley*, II. 46—7. *Horváth*, II. 292—5. *Magyar Számlázottak Lapja*, 1853. 2. sz. *Honvéd*, 1870. 41. 1. *Vasárn. Újság*, 1870. 153—4. *Der Feldzug in Ungarn* (Pest, 1850.), 248. *Gelich*, II. 334. *Aradi jk.* 1849., 245. sz. *Kossuth* bizonyítványa *Asztalos* részére 1854. márcz. 15. Arad és Vidéke, 1887., 62. sz. *Gaal* emlékratai, sajnos, még kéziratban hevernek. — ²⁾ *Kossuth* levele Aradváros közönségéhez, Debreczen, febr. 8. 1639. sz. *Aradi jk.* 1849., 73. sz.

egészen Segenthau és Vinga vidékéig húzódott vissza. Kováchnak ez az ötlete egyetlen ágyú elsütése nélkül ismét a magyarok kezére juttatta Új-Aradot; e tüntetés után azonban Gaal újból Aradra vonta vissza csapatait¹⁾. Febr. 13.-án²⁾ még egyszer fölverték Aradot azzal a hírrel, hogy Temesvár felől a vár megsegítése végett 300 szekér vizs élelmet és szerket Új-Aradra. A lakosság egy része már menekült is, Gaal pedig kiadta a parancsot tábori irodájának Simándra szállíttatása iránt. Másnap a hídfőnél a dsidásokra két ágyúból tüzelt öt honvédszázad; csatára azonban nem került a sor, mert a dsidások lassan visszavonultak. A 38. z.-a. egy csapata újból benyomult Új-Aradra, több foglyot kiszabadított s lefoglalt néhány eleségszállító kocsit, mire az ellenség visszavonult Temesvárra, s másnap a magyarok is megint odahagyták Új-Aradot.

A kormány *Inczédy* Lászlót mindjárt az aradi útczai csata után kiküldte Arad ostromának megvizsgálására s már febr. 26.-án *Kiss* Pál alezredest állította Gaal Miklós helyett a sereg élére. Berger azonnal bombáztatta a várost, melynek polgárai zeneszóval búcsúztak el Gaal Miklóstól, kinek tehetségeit és jóakarátát még szerencsétlenségében is szívesen elösmerték. Utóda jó verekedő ember volt, ki nem örömet vállalkozott a nem neki való feladatra és szabadulni ügyekezett tőle. A márczius 5.-i összeütközést kivéve, midőn az osztrákok ismét eleséget akartak vinni a várba, nem is történt semmi nevezetes dolog Arad alatt, melynek ostromát végre márcz. 25.-én gróf *Vécsey* Károly vette át, de csak ápril 4.-étől vezette személyesen a zárlatot.

Nagyobb figyelmet keltett a *zarándi hadjárat*. Az aradiakat igen közelről érdekelte, hogy *Véber* János őrnagy mintegy 650 emberrel s 3 ágyúval febr. 17.-én végre bevonult Halmágyra, melyet 5 lövés után odahagytak a fölkelők. *Sántha* György kormánybiztos rajta volt, hogy rendbehozza a vármegyét s biztosítsa közlekedését egyrészt Biharral és Araddal, másrészt pedig Déva felé Bem táborával. Araddal már csak azért is, mert négy hónap óta különben is innen éltemzték a Zarándban működő honvédséget. Híre járt azonban, hogy a Maros balpartján levő ellenség Soborsinnál hidat akar veretni, hogy azon átkelve, éjszakkéletről csaphasson Aradra, s hogy odacsődíti a Soborsin és Petris közt fellázított oláhságot is. *Csutak* Kálmán őrnagy tehát ennek megakadályozására Zöldestről már márczius 1. megindult Petris és Soborsin felé, míg Sánthának az jutott feladatúl, hogy a halmágyi csapattal elejét vegye a Kaszanyest felé nyomuló granicsárok lázításának. Csutaknak a huszárokkal a hegyeken-átvonulása a legszebb hadi vállalkozások közé tartozik. 2.-án már megtámadta a Valemarénál a Maroson átkelni törekedő lázadókat s osztrákokat és őket Soborsin felől ágyúztatva, visszanyomta. A császáriak 150 halottat

¹⁾ *Kovách*, 50—54. *Honvéd*, 1870., 41—2. — ²⁾ *Lakatos*, (I. 179.) 12.-re, *Margitay* (72—3.) 13.-ra, *Kovách* (54—5.) 14-re teszi ez esemény idejét.

és számos sebesültet vesztek, azzal a reménnyel együtt, hogy Soborsinnál átkelve, nyitva áll előttük az út egészen Nagyváradig. »Az alföld megmentője«, a hogy a hálás soborsiniak nevezgették Csutakot, az Aradról kapott puskaporral márczius 5.-én ugyanazon úton tért vissza Halmágyra. A Maroson való átkelés védelmét másnap már Villám ezredes dandára vette át s ott is maradt azután ápril 19.-éig, mikor, az ostromállapotot megunva, az osztrákok visszahúzódtak Temesvár felé. Zarándban még ezután is bizonytalan volt a helyzet. Halmágnak és környékének védelme csak Reviczky vadászcsapatának 111 emberére volt bízva. Jósás-hely fedezet nélkül maradt s a rendes katonaság, sőt a Biharból, Aradból érkezett 3 honvédszázad is Körösbányára vonult. Sántha kormánybiztos Halmágyot ismételve odahagyta s Al-Csilban húzódott meg. Csutak arról vádolta, hogy nem biztosította a halmágyi áll. sópénztárban hagyott 12,000 frtot; Sántha viszont gyúnyolta az őrnagyot, ki félig meghódított-nak állítja Zarándot, pedig mőczot sem látott. Csutak Zarándban a hadi törvények kihirdetését kérte, Sántha pedig fölmentetését, ha Csutak tovább is ott marad¹⁾. Jobban állott a magyarság ügye Arad síksági részében. Rácz Gerazim aradi g.-kel. püspök ugyanis Kisjenőn márcz. 17—19.-én zsinatot tartván, mindjárt első ülésében bizalmat szavaztatott a kormánynak, melynek biztosaként Drágos János képviselő jelent meg²⁾. Ugyanaz a Drágos, kit Szemere belügyminiszter utóbb Janku Ábrahámmal is elküldött, hogy kibékítse a románokat a magyarokkal; kinek azonban május 9. hálnia kellett³⁾, mert Hatvani orvúl megtámadta az oláhokat, s Jósás-helyen Buteanu János prefektet május 23.-án kivégeztette⁴⁾.

»Jósás hegyes vidékének
Ölén hangzik gyászos ének.
»Meghalok, de nem jajgatok:
Bosszút állok ti-rajtatok!
Meg van törve seregetek,
Leszámoltam hát veletek!⁵⁾

Ezalatt Debreczenben a képviselőkkel márcz. 8. tartott tanácskozáson Kossuth már óhajtanónak tartotta, hogy a Dembinszky helyett kinevezendő fővezér a Tisza vidékén álló két hadtesten kívül átvegye az aradinak, a szeged-bácskainak s az ország összes várőrségeinek parancsnokságát is⁶⁾. Arad ostromára a tavaszszal különben is erősebben készült a kormány. A honvédelmi kormány intézkedett, hogy az aradi, bihari és zarándi vasgyárakban mennél több bombát és ágyúgolyót készítsenek az aradi s több más tábor számára⁷⁾, az aradi zárlat vezetésével pedig márcz.

¹⁾ *Hazánk*, IV., 782—9.; V. 626—7. *Lápay* jegyzetei. — ²⁾ *Közöny*, 79. sz. *Hegyesi*, 185—6. — ³⁾ *Márki*, Bihari Román Írók. 60—1. — ⁴⁾ *Hegyesi*, 151. — ⁵⁾ *Vulcan* József, *Lyr'a mea*. Fordítása Márkitól a *Biharban*, 1881., 298. — ⁶⁾ *Horváth*, II. 314. — ⁷⁾ *Hazánk*, IV. 780—1.

17. gr. *Vécsey* Károly tábornokot, a szolnoki csata egyik hőstét bízta meg, ki márcz. 25.-én foglalta el állomását¹⁾. Berger, szokás szerént, háromszor is, és pedig többnyire éjfélután bombáztatta a várost. A császáriak a minoriták, a honvédek pedig a várbeli ferenczrendiek templomát sem kímélték. Berger Zsigmondházát is fölégette. A vele szomszédos Új-Aradra a magyarok csak koronkint küldtek egy-egy csapatot.

Vécsey, az új parancsnok, cs. és kir. huszárőrnagyból lett honvéd-ezredes, majd tábornok. 1849. elején az ő ébersége és honszeretete akadályozta meg, hogy a bácskai hadtest át ne pártoljon a császáriakhoz. »Ezért őt a történelem — mint Horváth Mihály szépen mondja — ugyanazon dicsőségre méltatja, melylyel diadalmas harcz vezérének nevét szokta följegyezni;« Kossuth szerént pedig »minden becsületes ember tisztelettel fogja emlegetni őt, mint a legnemesebb hazaszeretnek s férfias erőnek magasztos példáját«²⁾

Aradra érkezével a honvédek harmadszor, de most már utoljára láttak a vár rendszeres ostromához. A várban akkor b. Berger János altábornagy parancsnoksága és Siliák Ferencz vezérőrnagy, Glässer József alezredes hadmérnökkari főnök, Raninger Mihály százados tűzérparancsnok és b. Saffran Ferencz őrnagy térparancsnok vezetése alatt 66 ágyúval s 46 lóval 1510 ember állott³⁾.

Vécsey intézkedett, hogy ápril 2.-án megnyissák az első egyenkö-zényt; sőt a város kijárait is örökkel állatta el s útlevel nélkül senkit sem engedett ki- s bejárni. Berger tehát 3.-án újból erősen lövette a várost, melyre eznap mintegy 500 golyó hullott; de a magyar ostromte-lepekből is sűrűn felelgettek neki. *Vécsey* maga csak másnap, 4.-én érkezett Arad alá s a magyarok győzelmeiről vett hírek tudatása mellett azonnal feladásra szólította az őrséget; Berger azonban ágyúszóval felelt. 9.-én a várba segítséget vinni akaró dsidásokat a Lehel-huszárok s a békési önkéntesek visszaverték, mire a várbeliek másnap az újaradi hajó-híd felgyújtásával válaszoltak, s 13.-án egész éjszaka erősen bombáztat-ták Arad városát⁴⁾. *Vécsey* viszont hat napon át lövette ágyúival a várat s hallgatásra kényszerítette annak ütegeit, Margitay mérnökkari tisztnek pedig meghagyta, hogy a vár déli oldalán, mint még Gaal Miklós ter-vezte volt, a vár és Zsigmondháza közt a Maros kanyarulatát egy átmet-széssel kösse össze. Így akarta elzárni a várat a déli fölmentő sereg elől s most már azon volt, hogy éheztetéssel szorítsa megadásra az őrséget.

1) *Honvéd*, 1849. 99. sz. *Kovách*, 57. — 2) *Kossuth* német levele *Vécsey*hez. Deb-reczen, 1849. jan. 23., nagy íven. Eredetije a tábornok özvegyénél. — 3) *Gelich*, III. 310. Részletesen: a Leiningen-ezredből 92, a Sivkovicsokból 108, a Rukavinákból 50, az oláh-bánsági határőrezredből 730, a 2. helyőrségi zászlóaljából 347, a Schwarzenberg-dsidások-ból 46 lóval 42, a helyőrségi tűzérségből és hadmérnöki csapatokból 80 s egyéb legény-ségből 61 ember. — 4) Arad alatt csak *Dobay* őrnagyot hagyta egy zászlóalj gyalogsággal, némi lovassággal s az Új-Aradon álló nemzetőrökkel és vörös pántlikásokkal.

Míg maga *Vécsey* ápril 15. az ostromló seregnek, sőt a mérnökkarnak is nagy részével¹⁾ Temesvár alá vonult, hogy az itteni munkálatok ideje alatt annak zárlatát vezesse, Margitay 2 század honvéd s egy tartalék fedezete alatt néhány utászszal és máramarosi bányászszal s 800 munkással ápril 22.-én éjjel 9—10 óra tájban fogott nehéz földadatához. Éjfélután

Báró Vécsey Károly.

3 órára 800 méter hosszan nagyjából már elkészült az 1½ m. mély s 6 m. széles átmetszés és vele párhuzamosan az 1 m. mély s 2 m. széles futóárok és védőtöltés. Reggel a meglepett őrség 30 ágyút szegezett ki az árok felé s éjjel bombák, kartácsok, világító golyók, koszorúk, röppennők (rakéták) szórásával ügyekezett gátolni a munka befejezését, a nélkül, hogy csak egyet is halálra sebezhetett volna. Az ápril 25.-re menő

¹⁾ *Közlöny*, 92.

éjjel 3 órakor már a csatornába ereszthették a Maros vizét s a vár most a szó szoros értelmében el volt szigetelve az osztrák seregtől¹⁾. — A vár épületei úgy össze voltak löve, hogy tisztak, legények, lakosok a kazematákban kényszerültek meghúzódni; kisebbekre szabták ugyan az adagokat, mivel azonban a rendes katonákon kívül még 100 asszonyt és gyermeket, 97 polgárt, és 40 sánczmunkára ítélt fegyenczet s hadi és egyéb foglyot kellett táplálniok, ily takarékoság mellett is legfőlebb két hónapra való eleség volt a várban. A puszkapor nagyon megfogyatkozott s az ágyúban igen sok kár esett. Segítségre pedig most már nem lévén remény, ápril 27.-én Kossuth kormányzó nevében ismét fölhívta az őrséget, adja meg magát a mindenütt győztes magyar seregnek. Berger altábornagy azonban Przyemsky magyar tábornokkövetel felbontatlanul küldte vissza Vécsey levelét és hős katonához méltóan folytatta a vár védelmét²⁾. S annál elkeseredettebben, mert a hadtest, mely ostromolta s a város, mely hónapokon daczolt vele, nem ösmerte el többé a dynastiát, melyért ő küzdött. Ápril 21. ugyanis Arad városa gyűlésén *Hajka* Döme h. polgármester bejelentette, hogy az országgyűlés ápril 14. kimondta a Habsburg-Lothringen-családnak a tróntól való megfosztatását. A város örömét nyilvánította ennek a ténye fölött, felajánlotta készségét a haza védelmére, »a nemzet bizalmát bíró kormányelnököknek, Kossuth Lajosnak pedig keblök ernyedetlen bizalmát, szívök legőszintébb örömét nyilvánító üdvözlő felíratot« küldöttek. A haza védelmére azonnal felszólították a város polgárait s elhatározták, hogy »a magyar történetben ezen legnevezetesebb napot« ápril 29.-én szent miseáldozattal ünneplik meg, s hogy eltörölnek mindent, mi a Magyarországhoz való jogaitól megfosztott uralkodó-házra emlékeztetné őket. A rendőrséget megbízták a címek, iratok és jelek megsemmisítésével s *eltörölték a szabad királyi címet*, melynek megszerzésén egy századnál tovább dolgoztak³⁾.

Másnap, ápril 22.-én az újaradi mezőn *Magyary* Alajos tábori főlelkész az V. hadtest legénysége előtt tábori misét mondott és ápril 14.-ének dicsőítésére lelkes beszédet tartott. »Úr-Jézus — szolt, — ki a népeket keserves halálad és dicsőséges föltámadásod által a nyomás méltatlanságától fölmentetted, ébredj bosszúra és semmisítsd meg az igaztalan harczokat; tüntesd föl igazságodat, melyet a megrémültek már behálózva lenni képzeltek. . .«⁴⁾. A katonaság, város és a községenként képviselt

¹⁾ *Margitay*, 87—99. Margitay, utóbb mérnökkari őrnagy, 1810. Hajdú-Hadházson született s 1889. hunyt el. Arczképe Nagy Izsótól kiadott emlékiratainak (Aradi vésznapok) címlapján van. — ²⁾ *Gélich*, III. 311—2. *Feldzug*, 248. *Hazánk*, XI. 67. — ³⁾ *Aradi jk.* 199—203. sz. Mindezen határozatok a jegyzőkönyvből ki vannak húzva. A függetlenségi nyilatkozat szövegét a 240. sz. a. szó szerént bevették. A Kossuthhoz intézett fölirat szövege *Lakatos*nál, I. 192—3. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 190—1. Margitay (98. l.) szerint Dudás tábori pap lóhátról tartott szónoklatot. Lakatos Magyaryn kívül csak Dobos József és Kornis József tábori papokat említi.

vármegye ünnepét — ápril 29.-ről áttéve¹⁾ — május 13. a csálai erdő alatt levő mezőn tartották meg. Külön sátor volt verve a római katolikusok, ev. reformátusok, görögkeletiek és zsidók számára; mindenikben Istenáldó-ünnepet tartottak s a szószeken, egymást fölváltva, magyarul, németül, szerbül és románul fejtegették a függetlenség jelentőségét²⁾. A testvériségnek ezt a valóban szép ünnepét, melynek kétszeres értéke volt egy rommá lőtt városban, ezúttal a vár ágyúí sem zavarták.

Az ostrom lassan folyt. Vécsey Arad és Temesvár közt osztotta meg gondját. Bemmél egyetértve kellett volna működnie, de folyton viszálykodott az erdélyi sereg vezérével. Ápr. 19. pl. nem teljesítette azt a kérését, hogy Arad alól Rékas megszállására menjen. Kezére járt Kossuth kormányzó is, ki ápr. 23. megróttá Bemét, hogy a só árát 3 frtra szállította le³⁾, eltiltotta a politikai. közigazgatási és pénzügyekbe való avatkozásoktól s tábora ellátására az egész Bánát kormánybízottává nevezte ki *Török Gábor* aradi polgármestert⁴⁾. Mikor azonban május elején Bem az Aldunához indult, hogy az Oláhországból betört ellenségnek a szerbekkel való egyesülését gátolja, az aradi ostromsereg egy részével Vécsey ment Temesvár hatásosabb ostromára. A kettős ostromnak megfeszített erővel való folytatására a május 12. tartott minisztertanács is útasította őt, segítségére pedig Perczel hadtestének felét rendelte. Ez egységes működés azonban már csak Bem s Vécsey viszálykodásai miatt sem sikerülhetett. Vécsey alatt ekkor 10,000 ember állott 69 ágyúval⁵⁾. Aradon az őrség május 10. már ismét lóhúst kezdett enni, abból is csak 7 ember kapott egy fontot, sőt nemsokára sort kerített a vízholdó szamarakra is⁶⁾. Ragály pusztította, inség sanyargatta a császáriakat s pénzök is úgy elfogyott, hogy ú. n. szükségpénzeket kellett használniok⁷⁾; de kitartottak. Nem is bíztak a magyarokban. »Mint Aradnál, Piskinél és Kápolnánál

¹⁾ Ápril 29. azonban mégis volt ünnepség. A Szentháromság szobránál ekkor szentelték föl az 58. h.-z.-a. zászlaját. — ²⁾ *Aradi Hírdető*, 87. *Lakatos*, I. 195—6. — ³⁾ »Most — úgymond — az egész Bánátban, Aradmegyében s Isten tudja meddig, a sóhivatalnokok iszonyú csalásokat követendnek el.« *P. Napló*, 1850., 91. sz. — ⁴⁾ *U.-o.* — ⁵⁾ 1) *Przemsky* dandára 1 $\frac{1}{6}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{3}$ z.-a. krassói és torontáli nemzetőr, 1 század huszár, 6 hatfontos ágyú; 2) *Rákóczy* dandára: $\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, 2 sz. huszár, $\frac{1}{2}$ sz. bihari önkéntes lovas, 8 hatfontos; 3) *Nagy* dandára: $\frac{2}{3}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{2}$ sz. huszár, 13 ágyú; 4) *Bergmann* dandára: 1 $\frac{1}{6}$ z.-a. honvéd, 2 sz. huszár, 7 ágyú; 5) *Boros* dandára: 2 $\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, 1 sz. zarándi nemzetőr, 1 sz. huszár, 32 ágyú. 6) Az Erdély határán levő hadcsapat: 3 $\frac{1}{2}$ z.-a. honvéd, $\frac{1}{2}$ sz. huszár, 3 ágyú. Összesen 10 gyalogz.-a., 7 lovasszázad, 69 ágyú. *Horváth*, III. 140—1. — ⁶⁾ *Gelich*, III. 312. *Margitay*, 100. *Lakatos*, I. 196. — ⁷⁾ Amon Alajos hadnagy aláírásával 20 kros, Dietrich János főhadnagy aláírásával 11 frtos, Müller főhadnagyéval 5 frtos frott papírpénzeket használtak. Dr. *Réthy* László gyűjteményében vannak 10 kros papírpénzek is, melyeket Schwester Ferencz nyomtatott Aradon. A vörösréz pénzek 1, 3 és 6 kr. értékben forogtak; sőt fegyverszifjakkból vágott s lebélyegzett váltópénzeket is használtak. *Nummismatische Zeitschrift* (1876.), 278. *Lakatos*, I. 204. *Réthy*, Magyar papír- és szükségpénzek. Alföld, 1893., 11. sz.

— szólott máj. 15.-én Rukavina altbnagy a magyaroktól feladásra szólított temesváriakhoz, — ismét a család és árulás fegyvereivel harcolnak. Ma, mint akkor, testvéri jobbot kínálnak nektek, hogy azután orozva meggyilkolhassanak. Mi magunk tapasztaltuk ezt Aradnál¹⁾. Május 24.-én Berger újra bombáztatta, egyúttal pedig alkura szólította Arad városát, mely azonban többé nem akart egyezkedni. Sőt ugyanaznap még Temesvár alá is küldött 35 tüzoltót, holott Arad városára magára is hullottak a tüzes bombák²⁾. Harmadnap, ágyúgolyók sivítása közt, megalakult az aradi *vésztörvényeszek*, melynek tagjait Boczkó fölterjesztésére a kormány még 18.-án kinevezte³⁾. A véstörvényeszek a gyanúsak közül — kivált Temesből és Torontálból — hamarosan 114-et fogdosztatott össze, kik közül egyet halálra ítelt; a törvényeszeket azonban már június 15.-én feloszlatta a kormány⁴⁾, melynek a nemzetiségek mozgalmaitól itt egyelőre nem volt oka tartania⁵⁾.

Május 31. Temesvár alól Vécsey *Baudis* József őrnagy által »embe-riségi tekintetből« és »a kelleténél tovább vitt nemzeti nagylelkűség« jeleként még egyszer megadásra szólította a várat. Az őrség a mellékelt hírlapokból meggyőződhetett ugyan, hogy segítségre nem számolhat, jún. 1. tartott haditanácsából azonban most is kijelentette, hogy »Arad várát alkotmányos császáranak és királyának minden tőle kitelhető erővel megtartja s azt utolsó csepp vérig védelmezi«; föltétlen megadására tehát nem számolhat sem a hadtest parancsnoksága, sem a törvénytelennek tekintett kormány. 3.-án Boczkó kormánybiztos és Baudis őrnagy borzasztó sorssal fenyegette az őrséget, ha igénybe nem venné a nemzet nagylelkűségét. »Azon várőrség — úgymond, — mely hadászati okokkal éppen nem igazolható vad dühében egy virágzó várost félig romba döntött, nem számíthat azon, saját fogalma szerént is szép dicsőségre, hogy a bástyákon vérezzen el.« Hősiességüket vadsággal homályosították ugyan el, mégis nagyon enyhe föltételeket ajánlottak az őrségnek⁶⁾.

¹⁾ *Gelich*, III. 309—310. — ²⁾ *Lakatos*, 197. — ³⁾ Elnöke *Biró* Imre, bírái Nagy Sándor aradmegyei főjegyző és Balázs Albert ügyvéd; közbírója Náráy Imre; jegyzője Thaisz Gyula; helyettes bírái Kristyóry László és Bogdánfy Gergely. *Közlöny*, 109. *Hazánk*, III. 88. *Hegyesi*, 137. Bogdánfyt Fekete Antal honvédfőhadnagy helyettesítette, Náráy Bangó Péter, az Arad szerkesztője. — ⁴⁾ *Lakatos*, I. 197—8. *P. Napló*, 1852., 739. sz. — ⁵⁾ *Csanády* István őrnagyot június 9. ugyan Halmágnál megtámadta 4000 fölkelő, 3 órai harc után azonban szétverte őket. *Respublica*, 2. és 4. sz. *Czetz*, Bem's Feldzug, 308. *Közlöny*, 135. *Hegyesi*, 147. — ⁶⁾ Biztosították a vezénylő tábornoknak s az összes főtiszteknek és családaiuknak életét, magánvagyonát. A főtisztek kardjaikat megtarthatják. Az altisztek és a legények leteszik a fegyvert s akik akarnak, magyar szolgálatba léphetnek; a többiek pedig a főtisztekkel együtt szabadon elvonulhatnak, Magyarország ellen azonban többé nem harcolhatnak. A várnak egész fölszerelését a magyar kormánynak adják át. E föltételeket a magyar nemzet becsülete biztosítja. Meggondolásra 3—9 napi időt engednek. Június 12.-én túl alkudozásnak nincs helye. Az őrség külön küldött útján személyesen győződhetik meg a fölszabadítás lehetetlen voltáról. Küldöttje helyett egy magyar tisztet adnak kezesül. *Gelich*, III. 568—573. *Feldzug*, 248—9. *Hazánk*, X. 66—70.

Erre az őrség mégis elfogadott annyit, hogy »az alkotmányos császár« parancsainak meghallgatására *Slach* és *Mader* Nándor kapitányokat küldi Bécsbe vagy Olmützbe, kik helyett két aradi polgártisztet kívánt kezesül. A vad düh vádját azonban visszautasította; kijelentette, hogy október óta ismételten fölhívta Arad városát semlegességre és leromboltatása csak magatartásának s a katonai rendszabályoknak szomorú következése. S talán több joggal lehetne vaddühnek nevezni azt, hogy a magyarok főképp a vár templomát és kórházait lövették. — Másnap (június 4.) a magyarok csakugyan beleegyeztek, hogy egy tiszt Olmützbe, egy másik pedig Temesvárra menjen. Ebben 5.-én Vécsey is megnyugodván, a vár-őrség részéről b. Berger Ferencz őrnagy, Lepkovszky mérnökkari százados és Dietrich főhadnagy, a magyarok részéről pedig Boczkó kormánybízott és Duschek százados tárgyalták a föladás föltételeit s a Temesvárra menő Lepkovszky Vitalis és az Olmützbe menő *Slach* és *Mader* visszatértéig fegyverszünetet kötöttek¹⁾.

Míg odajártak, változás történt úgy Arad vármegyének, mint a városnak igazgatásában. Bohus főispán lemondott s utóda *Tomcsányi* József békésmegyei alispán lett, ki június 5. tartotta székfoglalóját, lelkes szavakban buzdítván a vármegye minden polgárát a szabadság és függetlenség védelmére. Jún. 11.-én Arad városa tartott tisztújítást. *Török* Gábor azon okból mondott le, mert mint kormánybízott idáig sem-igen vehetett részt a város ügyeinek intézésében; helyettese, *Hajka* Dömötör pedig, ki a legsúlyosabb időkben valóban férfiasan állta meg helyét, azért távozott, mert május 29.-én orsz. táblai bírónak nevezte ki a kormány. Helyökbe a város *Varjassy* János tanácsost választotta polgármesterré s *Horváth* Ádámot kapitánnyá²⁾. A közönség pedig június 19. megéljenezte kedvelt költőjét, Sárosyt, a vármegye szülöttét, ki a kiserdőben maga olvasta föl Arany Trombitáját, melyben emléket emelt az aradiak hősiességének is:

»A lelkes polgárok, kiknek párjok nincsen
S kikre minden magyar példaként tekintsen,
Borukat Ménesen vígabban nem szűrik,
Mint a minő kedvvel a bombázást tűrik.
Tűrik egész álló esztendőn keresztül
S kiállják a sarat nőstül, gyermekestül.
»Hadd vigye a manó — mondják, — mind a házat,
Csak szabadságunkat ne érje gyalázat!«
Én pedig azt mondom: a jó Isten adja,
Hogy legyen hazánknak mentül több Aradja!«

Ugyanezen napon tett jelentést a várban Lepkovszky, *Slach* és *Mader*, hogy az őrség fölmentést nem remélhet, mert császári csapatok alig vannak az országban. A haditanács június 20. kénytelen volt beismerni,

¹⁾ *Gelich*, III. 573—5. *Feldzug*, 250. *Szeremley*, II. 168. — ²⁾ *Lakatos*, I. 201—2.

hogy meglevő ágyúi és lövőkészlete rendszeres ostrom kitartására elégtele-
len; a külműveket nem szállhatják meg, a fő körfal pedig rendszeres
ostrommal nem daczolhat; már csak 2 hétre való eleségök van, kenyerek
pedig csak 3 napra elég; fölmentésre nincs remény; a becsületes földadás
megtagadása, az utolsó emberig való védelem folytatása s az őrség áttö-
résének megkísértése pedig arra vezethetne, hogy az őrség előre látható
módon megsemmisül, s elveszt az állam 1400 kipróbált, derék és odaadó
katonát¹⁾. Az őrség tehát június 24. alkudozni kezdett és pedig a június
3.-i föltételek alapján s június 28. mind a két fél a következő föltételek-
ben állapodott meg²⁾:

A magyar kormány és a temesvár-aradi ostromló hadtest elősmeri
Arad cs. és kir. őrségének hősiességét és tántoríthatatlan kitartását, mely-
lyel ezt a várat 9 hónapig védelmezte s e katonai tulajdonságot az ellen-
ségben is tisztelvén, a magyar nemzet kezessége mellett a várőrségnek
tisztelettel teljes capitulatiót biztosít s azért törvényesen jótáll. A vár
egész őrségének és lakosságának teljes bűnbocsánatot és büntetlenséget
ad 1848. szept. 19.-től máig elkövetett minden tettéért s ott, vagy az
ország más helyén szabadságot nyújt. A vár egész őrsége tisztességesen,
teljes fölszerelésben vonul ki, felső- és oldalfegyverrel, fejenként 10 éles
töltéssel ellátva. Magával visz 2 darab 3 fontos tábori ágyút, egy tele
szerkocsival. Az uhlánusok feltűzött dsidával, a tisztek kivont karddal,
zeneszó mellett mennek Új-Aradra, hol a legénység az őrmestertől lefelé
szabad ég alatt leteszi fegyverét, mely a magyar kormány tulajdona marad.
A tábornokok, törzs- és főtiszték azonban megtartják oldalfegyvereiket. A
várban levő papság s minden magán várbeli lakos, a ki akar, szabadon
távozhatik. Az összes tisztek írásban becsületszóval, a közemberek pedig
esküvel kötelezik magukat, hogy Magyarországon hat hónapig nem har-
czolnak. Júl. elsejéig a vár összes hadi fölszerelését lelettár mellett adják
át a tulajdonos magyar kincstárnak. A hadifoglyokat kölcsönösen kicseré-
lik s egymás szökevényeinek bocsánatot biztosítanak. Az őrség az országon
keresztül a legrövidebb úton megy Steyerországba s a határig a kormány
tiszteletőrséggel és minden szükségessel ellátja. A várnak július elsején
való átadására nézve az eljárást külön függelék szabályozza. A capitulatio
tíz pontjának megtartásáért a nemzet s kormánya nevében az aláíró teljes
hatalmú békekövetek kezeskednek.

Június 29. és 30. megtörtént a vár vagyonának számbavétele, mely
szerént 66 ágyú, 2000 mázsa puszkapor, 1500 puska, egy millió töltény,

¹⁾ *Gelich*, III. 575. *Guyon* beszéde az alkudozni kívánó őrség követeihez *Frey*nál,
Kossuth und Ungarn's neueste Gesch. (Mannheim, 1849.) III. 146. — ²⁾ *Gelich*, 575—7. Az
aradi vár feladására vonatkozó okmányok. *Alföld*, 1881. 242. sz., a hozzá való függelék-
kel együtt, mely Gelichnél hiányzik. A két egyenlően hangzó eredeti másolatból négy
példányt a magyarok, hármat a vár megbízottai kaptak.

több ezer ágyúgolyó, 830 töltött bomba jutott a magyar kormány birto-
kába. De csak 8 tehenet, egyetlenegy itcze zsírt s 7 véka gabonát talál-
tak a győzők. A katonák rongyosak voltak, a raktárakból előszedett kes-
hedt ruhákat viselték, s ebben a tekintetben nem volt különbség tiszt és
legény között. »Valóban — úgymond az átvétellel megbízott egyik magyar
tiszt, Margitay, — tisztelet- és szánalomteljes bámúlattal néztük a példát-
lan kintartás e martyr hőseit. Dicső példányképül szolgálhattak volna
nekünk!« Június 30.-án megérkezett *Vetter* altábornagy és éjfélután (júl.
1.) Guyon s Vécsey tábornokok jelenlétében neki nyujtotta át *Berger*
altábornagy a vár kulcsait. — Az őrség pitymallatkor az előirt módon
vonult ki a várból s Új-Arad határán *Dobay* Ágoston alezredes 2 honvéd-
zászlóalj élén négy ágyúval a vitéz ellenséget megillető tisztelettel fogadta
s a fegyver lerakataása után Zádorlakon át a megszabott útvonalon elkí-
sértette. Az őrség 595 tagja átlépett a honvédségbe. Temesvárt a honvéd
tisztikar fáklyásmenetet rendezett a város legnagyobb ellenségének, de a
hős katonák mintaképének, *Siliák* ezredesnek tiszteletére, ki e küzdelem-
ben mindenét áldozatul hozta; és Siliák meglepve, mélyen meghatva mon-
dott köszönetet nemes ellenségeinek¹⁾.

Ugyanazon tisztelet illette azonban a várost is; és *Vetter* altábor-
nagy, midőn a nemzethez intézett kiáltványában örömmel tudatta, hogy
»ott, honnan a pusztító elemek még nem-rég is rombolták a virágzó
várost, most büszkén leng a magyar trikolor«, egyúttal kijelenthette, hogy
»Arad városa kitüntetett ritka hazafisága s elszánt, minden vésszszel bát-
ran daczó állhatatossága kiérdemlé a nemzet háláját.« »Éljen a szabad
hon! — végezte kiáltványát²⁾. — Éljenek Arad hős polgárai!«

Másnap e hős polgárok a város közgyűlésén lelkesülten fogadták
Vetter kiáltványát, 14 tagú bizottságot küldtek Boczkóhoz, hogy ernye-
detlen hazafiságáért s önfeláldozó munkásságáért, legkivált pedig február
8. tett szolgálataiért köszönetet mondjanak neki; köszönetet mondtak a
vár ostromlóinak, a honvédeknek és a nemzetőröknek s elhatározták, hogy
felszabadulásukért 5.-én Istenáldó-ünnepet tartanak a Szentháromság szob-
ránál. Egyúttal a tisztviselők a függetlenségi nyilatkozat értelmében mind-
annyian új esküt tettek le³⁾. Arad várának parancsnoka július elsején
Perczel Miklós ezredes lett; mivel azonban az aradi hadparancsnokká kine-
vezett *Damjanich* rendeleteit teljesíteni vonakodott, *Damjanich* haditörvény-
szék elé akarta állítani és csak *Vörösmarty* Mihály kérésére állott el
szándékától⁴⁾; június 3. már *Bergmann* József lett a vár ideiglenes, pár
nap múlva pedig *Damjanich* tábornok annak végleges parancsnoka.

¹⁾ *Margitay*, 100—4. *Gelich*, 578. *Feldzug*, 252. *Honvéd*, 163. *Respublica*, 17. sz. *Lakatos*, I. 203—4. *Berger* 1850. nyugalomba vonult s 96 évre terjedő életét Sopronban 1864. ápril 2. fejezte be. — ²⁾ Gyűjteményemben. — ³⁾ *Aradi jk.* 865. *Lakatos*, I. 205. — ⁴⁾ *Szeremley*, II. 206., 255. *Horváth*, III. 334—5. *Gelich*, III. 812. *Gyulai*, *Vörösmarty* élet-
rajza, 36.

III. A szabadságharcz leveretése.

Legfőbb ideje volt, hogy magyar kézre kerüljön Arad vára. A komáromi haditanácsban Bayer ezredes, Görgey tábornokának főnöke, már jún. 30. azt mutogatta, hogy legjobban cselekszik a kormány, ha vagy Komáromot, vagy Aradot választja székhelyéül, míg maga Görgey ez utóbbi helyett inkább Nagyváradot ajánlotta. Már július 6.-án a Balaton vidékét akarta hadműködésének középpontjává tenni Görgey; de Klapka megjegyezte a haditanácsban, hogy ha nyujtani akarják a hadjáratot, az osztrákokkal való összeütközést el is lehetne kerülni. Míg a sereg zöme a Tisza vidékére vonúlna vissza, s Erdélylyel összeköttetésben az orosz sereg balszárnya ellen működnek, a sereg többi része a Maros mellett Aradra támaszkodva nyugodtan várhatná, mikor támadhat az oroszok és osztrákok egyesült hadaira¹⁾. Az oroszok beavatkozásának híre nagy nyugtalanságot okozott Aradon is, hol a július 5. tartott népgyűlés újból fegyverre szólította a polgárokat. A gymnasium, az iskolák s a Fejér-Kereszt termei fegyver- és gyutacs-gyártó helyekké alakultak át, Nagyváradról is Arad várába szállították a fegyvertárt, Arad várát pedig újból erősíteni kezdték²⁾.

Osztrovszky József és Török Gábor kormánybiztos július 5.-én intézkedett, hogy a radnai Maros-hajózási-intézetnek egyik hajója Szegedről, a kormány új székhelyéről, Aradra szállítsa Damjanich tábornokot, Arad várának új parancsnokát³⁾. Július 10.-én törött lábbal, de törhetetlen lélekkel csakugyan Aradra érkezett a tábornok, kit fáklyásmenettel fogadott a polgárság és a katonaság⁴⁾.

Damjanich a magyar szabadságharcz legnagyobb hőse; igazi forradalmi vérmérséklet. Alibunár, Lagerdorf, Szolnok, Bicske, Izsaszeg, főképen azonban Nagy-Sarló halhatatlanítja nevét. Hadtestét, a harmadikat, győzhetetlennek tartották; ebben szolgáltak a veressipkások, a 3. és a 9. zászlóalj. Egyideig a sereg fővezére volt Damjanich; de mint osztálytábornok szívesebben és hasznosabban működött. Ha lábát nem törí, talán más véget ér a szabadságharcz. Oroszlán-bátorságával s égő honszerelmével most Arad várába kellett zárkóznia. Két évvel azelőtt, 1847. aug. 30.-án Csernovics Emiliával még mint cs. és kir. kapitány esküdött meg Aradon⁵⁾, melynek sorsa, mint tábornoknak, most az ő kezében nyugodott.

Azonnal intézkedett a vár jókarban-tartásáról. Naponkint 6—700 munkás foglalkozott az erősség kijavításán. Arad-, Bihar-, Békés-, Temes-, sőt Heves- és Szabolcsmegyékben száz meg száz kocsi hordta az eleséget s a mindenféle fölszereléseket. Július 12.-én már Aradra érkezett a

¹⁾ *Horváth*, III. 208., 210., 230. — ²⁾ *Lakatos*, I. 205—6. — ³⁾ *Török* rendelete 2545. sz. a. Az aradi ereklye-muzeumban. — ⁴⁾ A beteg tábornokot ez időtől fogva *Matavovszky* Nándor, az aradi vár egészségügyi vezetője gyógyította. (*Matavovszky* életrajza. *Aradi Közlöny*, 1894., 232. szám.). — ⁵⁾ Az 590. lapon mellékelt arczképe ez időből tünteti föl.

Lukács és Nyitray alatt álló ruházati bizottság nagy készlete is. Kézi-ágyán vitette magát, vagy mankóján bicsegeve, Damjanich személyesen is ellenőrizte a vár ellátását s örvendve tapasztalta, hogy július végefelé

Damjanich János (cs. és kir. kapitány korában).

több mint kétezer emberre mindennel úgy el volt látva Arad, hogy több esztendeig tartó ostromot is kiállhatott volna¹⁾.

¹⁾ *Margitay*, 104—7., 110—1. Margitayt ezért maga Damjanich léptette elő mérnök-kari őrnagygyá. V. ö. *Gelich*, III. 633. *Lakatos*, I. 207.

A vár és város megszemlélésére *Kossuth* kormányzó Beöthy Ödön és Asbóth tábornok és több képviselő kíséretében július 17.-én érkezett Aradra. Honvéd tüzéri egyenruhában, Csernovics Péter házánál fogadta a tisztelgőket. A mint este, a beteg Damjanich látogatásából hazatért, a lelkesült nép fáklyászenével tisztelte meg. Simon Ignác városi főjegyző beszédére kijelentette, hogy Aradon a hazafiság azonos a haza iránt való hűséggel. Másnap, 18.-án, apróra megvizsgálta a várat s annak összes fölszereléseit; kirándult Temesvárra is, hol a hadtest fölött szintén szemlét tartott, de még aznap visszatért Aradra s a Csernovicsnál adott díszebéd után az estét ismét Damjanich társaságában töltötte. Csak 19.-én d. u. 2 óraker indult vissza Szegedre, hogy 21.-én jelen lehessen az országgyűlés megnyitásán¹⁾.

Jelenléte fölviányozta Aradot. *Ormos* Sándor főszolgabíró vezetése alatt egy aradi urakból alakított csapat júl. 17.-én az ő buzdításán lelkesedve indult Józszáshelyen át az erdélyi határokra s 23.-án Arad tanácsa hazaárulónak nyilvánított minden városi tisztviselőt, ki augusztus elsején esküt nem tenne az ország függetlenségére. Javában folyt az újabb honvédszászlóaljok szervezése is. Az erdélyi ujonczokból a 135., s a hátszegi katonai kerület újonczzaiból a 136. zászlóaljat Aradon alakították meg²⁾. Minden oda mutatott, hogy a nemzet nagy küzdelmében Arad táján lesz a döntés. Július 30. már a kormány is Aradot választotta új székhelyéül; az országgyűlés, Szegeden elnapolván magát, elhatározta, hogy üléseit Aradon folytatja, hová a képviselők egy része azonnal el is indult; július 31.-én a kormányzó már Aradról keltezve tette közzé haditudósításait s ugyaneznap Dembinszky haditanácsa kimondta, hogy Arad felé vonul vissza, mire azután Görgey is parancsot kapott³⁾.

Augusztus elsején Azary honvédkapitány azzal a hírrel lepte meg Arad városa közgyűlését, hogy a kormány tagjai aznap d. u. 4 óraker Aradra érkeznek⁴⁾. Az a 45,000 golyó, a mennyit Berger kilencz hónap alatt szórt Aradra, együttvéve sem okozott nagyobb riadalmat. Ha csak arról lett volna szó, hogy újra ellenséget lát Arad és szenvednie kell megint, a megdöbbenést férfias elhatározottság váltotta volna föl. Így azonban mindenki tudta, ha nem beszélt is róla, hogy a délkeletre vonuló kormány voltaképen fut, hogy a haza végveszélyben van s hogy a döntés is itt lesz valahol, ezen a vidéken. *Kossuth* kormányzó s *Aulich* hadügyminiszter a kitűzött időben csakugyan megérkezett s a várba⁵⁾, *Horváth* Mihály csanádi püspök s vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig a Bohus-házba szállt; a többi miniszter 2.-án érkezett Aradra, s *Duschek*

¹⁾ *Margitay*, 111. *Lakatos*, I. 207—8. — ²⁾ *Gelich*, III. 697. — ³⁾ *Közlöny*, 163. *Horváth*, III. 338., 368. — ⁴⁾ *Aradi jk.*, 1181. sz. — ⁵⁾ *Kossuth* a vár egyik kazamatájában azt a vasajtós, vasrácsos két szűk szobát foglalta el, melyben az ostrom alatt Berger lakott. Családja Világosra, Bohusékhöz húzódott. *Jókai*, Emlékeim, I. 56.

pénzügyminiszter a pénzjegy-sajtót is ide, a vármegye házába költöztette¹⁾. Damjanich a vele beszélgető képviselők előtt ezen a napon még Görgeyt nyilvánította a legbecsületesebb hazafinak, ki egyedül mentheti meg a hazát. Augusztus 3.-án Aradon első és utolsó tanácskozását tartotta a képviselőház. A miniszterek közül csupán Vukovics, Horváth és Csányi jelent meg. Egyikök sem felelt arra az interpellatorra, igaz-e, hogy a kormány tárgyalásokat folytat az ellenséggel. Csak Hajnik Pál rendőrfőnök válaszolt annyit, hogy a kormány erre nézve a hivatalos közlönyben fog nyilatkozni; egyébként pedig kijelentette, hogy a ház mostani székhelye biztosítva van²⁾. Másnap Kossuth a debreczeni csatavesztés és az osztrák sereg marosvidéki előnyomulásának hírére már hajnalban útasította a Görgey táborában levő kormányképviselőket, hogy mivel Magyarország a Habsburg-házzal sohasem egyezkedhetik, s mivel a nemzet ereje még elég tekintélyes arra, hogy szükség esetén Keletet lázadásba borítsa, alkudozzanak az iránt, az 1848. évi törvények alapján miként lehetne Magyarország élére az orosz dynastiát állítani? Kijelentette azt is, hogy mivel a szőregi csata után Aradnak nincs fedezete, meglepetések ellen 24 órára sem biztosíthatja a képviselőházat³⁾. Ez a felelet ugyan nem jelent meg a Közlönyben, melynek aug. 5—11. közt mindössze csak négy számát nyomatták ki Aradon⁴⁾, de annyira meglepte a képviselőket, hogy, Görgeyvel óhajtván találkozni, Nagyvárad felé futottak. Lefoglalták még azt a 200 kocsit is, melyre Duscheknek szüksége volt, hogy a pénz-sajtót s az államkinestárt a várba szállítsa. Bajza, Vörösmarty, Nyáry, Jókai Simándon találkozott a Várad felől menekülőkkal. Kölcsönösen itt értesültek a szőregi s a debreczeni csatavesztésről. Némelyek visszafordultak Aradra, hol a képviselőházból jóformán csak Palóczy korelnök maradt a helyén s itt akarták bevárni az események fejlődését.

Egy szemtanú szerint⁵⁾ »a város tele volt menekültekkel. Minden osztályból levő kompromittáltak itt gyülekeztek össze; követek, kormánybiztosok, hivatalnokok, fegyvergyárak, főszerelések személyzetei; hírlapírók, papok, kiket Haynau vérbosszús kiáltványai s a szibériai éjszakákról való hagyomány a kétségbeesés e végpontján összehozott.« Most már nem fizették az állam hivatalnokait; a bankjegyek kétséges hitele mesés drágaságot okozott.

Ilyen zűrzavaros körülmények közt történt, hogy augusztus 4.-én a minisztérium Aradot jelentette ki a magyar kormány székhelyének⁶⁾.

¹⁾ *Egyetértés*, 1888., 225. C. K., Még egyszer a Kossuth-bankók clichéi. U.-o., 310. Lukács Béla, Az 1848—9. pénzügy. B. *Helfert*, Nummism. Ztg. VI—VII. *Törs K.*, Duschek életr. Vasárn. Újság, 1880., 1. sz. — ²⁾ *Hazánk*, XI. 320. *Sciályi*, Forrad. napjai, 107. — ³⁾ *Kemény Zs.* a P. Naplóban, 1867., 221. *Hegyesi*, 216. *Jókai*, Emlékeim. I. 55. Jókai ezt 8.-ára teszi, de hibásan. — ⁴⁾ A 163—166. számot. Teljes gyűjteménye Wallfisch Ármínánál Aradon. — ⁵⁾ *Jókai*, u.-o. 55—7. — ⁶⁾ Szövege a *Közlönyben*, 163. sz., aug. 5. és *Gelichnél*, III. 827—8.

»Harczias viszonyok közt — úgymond, — a kormány nem kötheti székét egyes helyekhez. Valamely helyet azért védeni, hogy ott a kormány bizton lehessen, annyi volna, mint a hadakozást nem főleg hadi érdekek nyomán folytatni. A kormány helyet foglal a haza egy vagy más pontján, mert a hadviselés következtében lőn azon hely biztossá. Így a kormány székelése nem akadály, nem terhe a hadjáratnak. Állandó székelése a nemzeti hatalmának csak a győzelem kivívásának, csak a háború befejezésének lehet eredménye. Előbb követelni a kormány székelésének állandóságát, annyit tenne, mint követelni, hogy az eredmény azokat megelőzze. Hadviselési szempontok tették szükségessé, hogy a kormány székhelyét Budapestről Szegedre tegye át. Most ismét, midőn vitéz seregeink a Tisza partjainál is vőnek állomást, hasonló tekintetek kívánják a kormány helyének megváltoztatását.« Az Aradra-költözés hírüladása után kijelenti, hogy »a helyváltoztatás nem változtat semmit a kormány munkásságán s minden vidékre egyaránt terjedő gondosságán. Azon kormány, mely a népnek szülötte, mely attól kölcsönzi erejét, kitartását, feláldozó jellemét. — jól érzi, hogy az Magyarhon határai közt mindenhol egy hős nép megtörhetlen erejének erős alapján áll; tudja, hogy a közös szabadság és függetlenség nevében kiadandó rendeletei — bárhol keljenek is, — tisztelettel s engedelmességgel lesznek fogadandók. Egyetértés, kitűrés és erős akarat! S fáradsalmaink sikere nem lesz kétséges. Így kiérdemeljük a szabadságot, melyet fáradságos munka nélkül meg nem ad az Ég soha. Éljen a Szabadság! Éljen a Haza!«

Augusztus 5.-én a minisztérium már Görgey seregét is Aradra rendelte s 6.-án a radnai Maros-hajózási-intézettől bekívánta a Marost Erdélytől Szegedig feltűntető 57 darab szelvényt, mi azt sejtette, hogy e vonal védelmét tűzi ki föladatául¹⁾. A bankógyárat azonban már Lugosfelé költöztette a kormány, mely értesült, hogy Schlick 4.-én Makóra, előcsapata pedig Apátfalvára érkezett, míg Dembinsky a szőregi sánczok feladása után Arad helyett más irányban vonul vissza. Kossuth Bemét, mint új fővezért, nyomban Magyarországra, Dembinskyt, Görgeyt és Vécseyt pedig hadaikkal Arad alá rendelte s hogy a közlekedésen könnyítsen, Aradnál a Maroson még egy harmadik s Lippánál két új hídát veretett. Vécsey Temesvár alól (aug. 7.) csakugyan előre küldte 98 ostromágyúját, melyek közül 30-at úgyis Aradról kapott, ő-maga azonban Kis-Becs-kerekennél, Temesvár közelében egyesült Dembinskyvel, hogy vele együtt várja be Görgeyt²⁾. Görgey Komáromtól Nagyváradig július 13.-ától aug. 5.-éig 24 nap alatt 480 kilométernyi utat tett meg s keresztültörve az oroszok hadművelete benső körét, 11 jobbadán kemény ütközetet vívott. De csak négy nap alatt tette meg a Váradtól Aradig 127 kilométer hosszú útvonalat. Előhada Nagy-Sándor Józseffel 9.-én érkezett Aradra, melynek várparancsnokává azonnal *Schweidel* József tábornokot nevezte ki a kormány³⁾; másnap, 10.-én megjött Görgey is, egy nappal azután, hogy Bem és Dembinsky elvesztette a temesvári csatát. Ha idején értesülhet arról, hogy Dembinsky Temesvár felé vonul vissza, három lovas had-

¹⁾ *Horváth*, III. 387. *Aradi ereklyemúzeum*. — ²⁾ *Horváth*, III. 387—9. *Kossuth* 9827. sz. rendelete a radnai hajózási intézethez az aradi ereklye-muzeumban. Vécsey ágyúiból csak kevés juthatott Aradra; aug. 9.-én az ellenség 4 ágyút, 200 társzekeret, 82 lovat s 280 embert elfogott. *Gzlich*, III. 385. — ³⁾ Eredetije a Schweidel-családé.

osztálya talán már 8.-án biztosíthatja Arad és Temesvár közt az összeköttetést, 9.-én ellensúlyozhatja az osztrákok balszárnyát s 10.-én, gyalog hadosztályai megérkezével, támadólag léphet föl az osztrákok ellen; hiszen akkor még négy napi járőföldre voltak az oroszok! Meghiúsult Bemnek az a terve is, hogy 9.-én az ellenséget Kis-Becserek alól elvervén, este Aradra vonúljon s ott a várra támaszkodva, Görgeyvel egyesülten várja be az ellenség támadását. Bem kezdte, de megsebesülésével Dembinsky folytatta és vesztette el a temesvári csatát. »Mindezek után — írja Görgey — csupán három lehetőség állt előttem: vagy egy reménytelen viadal az engem mindenfelől környező ellenséges hadseregekkel; vagy Orsova, vagy pedig . . . Világos.« Pedig még mindig az ő (III. és VII.) hadteste volt a legszebb a magyar seregben. Alig ért Aradra, Kossuth azonnal minisztertanácsot tartott s ebbe Görgeyt is meghívta. A büszke vezér kijelentette, hogy nem fog Bemnek engedelmessé válni, mert nem követhetné őt Erdélybe, hová — csatavesztés után — bizonyosan vonúlna. A nép roskadozik már a háború terhei alatt, a hadsereget kellően ellátni lehetetlen, a hadjáratot tehát be kell fejezni. A kormány minden áron alkudozzék s először is a függetlenségi nyilatkozatot vonja vissza. Ha az orosz nem akarna tárgyalásokba bocsátkozni s ha ő — a Maroson átkelve — vissza nem verhetné az osztrákokat, nem fogja a siker reménye nélkül összelövetni seregét, hanem az orosz előtt lerakja fegyverét. S Vukovics kérdésére kijelentette, hogy igenis elfogadná a diktatúrát, ha azt maga az országgyűlés ajánlaná föl neki. A maga részéről Kossuth kormányzó nyomban följánlta s arra kérte, szövegeznék az oroszokkal való békealkudozások alapföltételeit. Görgey, ki Pöltenberg útján már egyenesen érintkezett az orosz fővezénnyel, azzal vágta ki magát, hogy ily fontos dolgot nem lehet csak úgy, könnyedén elintézni s hogy már ma kell intézkednie seregének Temesvár alá indítására.

Nagy-Sándor Józsefet már reggel 4 órakor Temesvár felé küldte. Schlick tábornok azonban Német-Ság és Új-Arad közt útját állta s hátrálásra kényszerítve, este már megszállta Kis-Szent-Miklóst s a vár megszállására készült. Jellemzi a viszonyokat, hogy Görgey csak ekkor, Kossuth pedig csupán másnap hajnalban értesült a temesvári csata elvesztéséről¹⁾.

Augusztus 11.-én most már a minisztertanács Kossuth felszólalására az oroszokkal való alkudozás folytatását Görgeyre bízta, őt az összes nemzeti haderő főparancsnokává nevezte ki s föltétlenül felhatalmazta a béke megkötésére. Délben — Görgey kívánságához képest — a minisz-

¹⁾ *Görgey*, Mein Leben und Wirken, II. 378—386 és Gazdátlan levelek, 46. *Gelich*, III. 830—847. és *Hazánk*, II. 296—311. *Jókai* és *Mészáros* Emlékiratai. *Horváth*, III. 389—406. *Szemere* Munkái, III. 17—40. *Hegyesy*, 219. *Szeremley*, II. 291—5. *Görgey* István, 1848—49-ből. III. 490—4. *U.-ő*: Még egyszer Kossuth és Görgey. Budapesti Szemle, 1881. május, 183—4. *Hentaller*, Görgey mint politikus (1889).

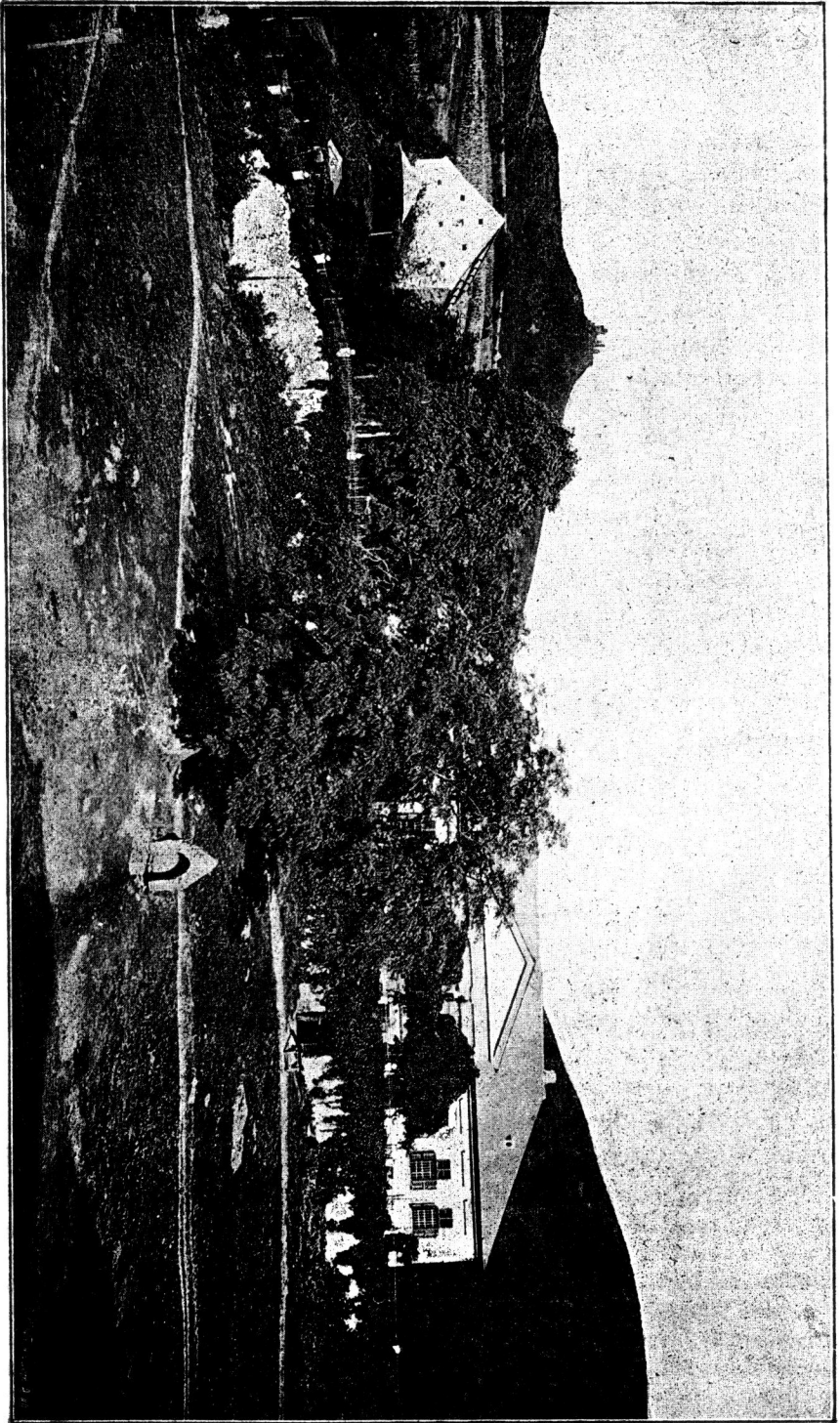

terek tudtával, de a minisztertanács megkérdezése nélkül, Kossuth a maga s a minisztérium nevében a kormánytól visszalépett s a nemzet intézkedéséig a legfőbb polgári és katonai kormányzatot Görgey Arthur tábornokra ruházta át. Azután szárnysegédével, *Asbóth* Sándorral mindjárt üveges hintájába ült s elhagyta a várat, melynek kapuit Damjanich azonnal becsukatta s egész zászlóaljknak dolgot adott, hogy a vár udvarán felhalmozott óriási hadikészletet elrakosgassák¹⁾.

A miniszterek s a képviselők nagy része is menekült. Nyáry Pál fölszólítására csak egy kis csapat képviselő maradt Aradon, hogy nyílt homlokkal várja a jövődőt. »Ott ültek sorban a piacon, a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlanul. Nekem — írja Jókai²⁾ — a római senatus jutott eszembe, mely a gallusok jöttekor a forumon sorban ülve várta be az ellenség bosszúját.« Este 9 órakor jelent meg Kossuth kiáltványa, egy órával később a Görgeyé, melyben tudatta, hogy a katonai hatalom mellett ideiglenesen a polgárit is átvette. »Az események — szól — rendkívüliek és a sorsnak csapásai súlyosak. Ily helyzetben előleges kiszámítás lehetetlen. Egyedüli tanácsom s kívánságom, hogy lakjaitokban békésen megvonulván, ellenszegülésre vagy harcra még azon esetben se keveredjete, ha várostokat az ellenség megszállaná; mert a személy- és vagyonsbiztonságot legtöbb valószínűséggel csak úgy fogjátok elérhetni, ha házi tűzhelyeiteknél polgári foglalatosságaitok mellett békén maradtok. Polgárok! Mit Istennek megfajthatetlen végzése reánk fog mérni, tűrni fogjuk férfias elszántsággal s az öntudatnak azon boldogító reményében, hogy az igaz ügy örökre veszve nem lehet.«³⁾. De már akkor megírta Rüdiger orosz tábornoknak, hogy lemondván az ideiglenes kormány, mely az oroszok beavatkozását okozta, ő-maga pedig a tovább való vérontást haszталannak és az országra vészhozónak tartván, föltétlenül lerakja fegyvereit az oroszok előtt; azonban inkább kétségbeesett harcban semmisítteti meg magát, mint hogy az osztrákoknak hódoljon meg. Kéri tehát, hogy mivel ő másnap Világoson át Nagyvárad felén nyomul, seregével álljon az övé s az osztrákoké közé, hogy ez utóbbiaktól elválaszsa.

Tervét a 60-nál több törzstisztből álló haditanács is helyeselvén, s Görgey azt Damjanichcsal is közölvén, az aug. 11.-ről 12.-re forduló éjjel az összes mezei hadak elhagyták Aradot. A VII. hadtest este 9-kor, a III.

¹⁾ A mintegy 3 millió frt értékű készletet Nyitray József csak kevéssel azelőtt hozta Aradra s megakadályozta, hogy Lukács Sándor kormánybiztos a Marosba sülyesztesse, mert a hét hadtest közt akarta szétosztani. A készlet azonban Araddal együtt csakhamar az osztrákok kezébe került. *Honvéd*, 1869., 348. *Margitay*, 126—7. — ²⁾ Emlékeim, I. 85. — ³⁾ *Horváth*, III. 405—28. *Szemere*, Batthyány, Görgey und Kossuth, II. 115—8., III. 69., 131. *Görgey*, Mein Leben, II. 386—7. *Jókai*, 79—85. *Hazánk*, VII. 97—9. *Székely* József a Vasárn. Újságban, 1881., 210. *Hegyeszi*, 220—4. *Szeremley*, II. 291—6. *Pesti Napló*, 1850. 18. sz. *Lakatos*, I. 211—5. *Gelich*, III. 848—55. *Arad és Vidéke*, 1883., 84. sz.

A Bohus-kastély. Világoson.

éjfélután s az I. reggel 4-kor indult Világos alá. Reggel 10 órakor az arad-pankotai út mindkét oldalán már Világos alatt állt a sereg¹⁾. Arad városának tanácsa pedig Új-Aradon még 12.-én d. e. megjelent *Schlick* tábornagy előtt s bejelentette meghódolását, mire egy csapat császári katona azonnal megszállta a várost²⁾.

Világoson Görgey a maga törzskarával Bohus János kastélyába szállt. Vele volt Csányi és Duschek miniszter is, kit Radnán a menekülő Kossuth már előtte való nap útasított, hogy Görgeyhez vigye az állam arany- és ezüstkészletét³⁾. A készpénzt Danielis főhadbíztos azonnal elfizette a jelentkezőknek; Duschek őrizete alatt csak a ki nem vert arany- és ezüstrúdák maradtak. Délben megérkezett néhány kozákkal s Görgey hadiköveteivel (Bethlen Gergely, Esterházy István és Schmidegg Kálmán grófokkal) Froloff orosz tábornok, ki hírül hozta, hogy — Rüdiger biztosítása szerint — osztrák seregek nem lesznek jelen a fegyverletételnél s hogy Paskievics herczeggel együtt irántuk nagylelkűségre fogja kérni a czárt. Görgey s Froloff azután hosszasabban tárgyaltak együtt⁴⁾.

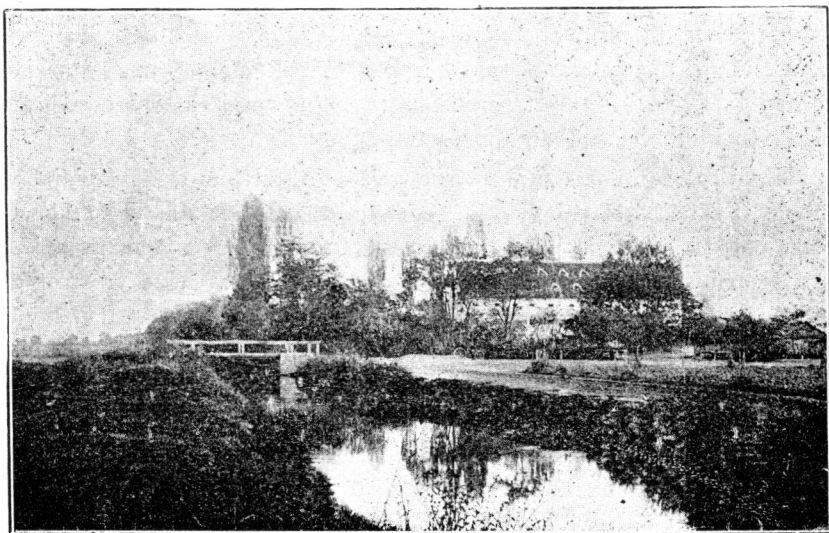
Míg Froloff távozta után Görgeynek a kastélyban Irányi Dániellel és Zambelly alezredessel volt heves jelenete, azalatt délután 5 órakor hírül hozták, hogy a tábor is lázong, mert az oroszok előrenyomulásának gátlására semmi sem történik s árulást gyanít. Görgey azonnal megjelent mintegy 40 tagból álló táborkarával s előbb a gyalogoknak, azután pedig a huszároknak adta tudtára, hogy holnap föltétlenül leteszi a fegyvert. Kiss Ernő tábornok, Zerdahelyi ezredes s több tiszt valósággal zokogott, a legénység azonban megéljenezte a távozó dictatort, ki maga is úgy nyilatkozott, hogy »lesznek, kik árulást gondolnak; s a história is ki tudja, mit fog mondani!« Csak azután gondolt irtózatossá helyzetére a legénység. Egymás nyakába borúltak, úgy búcsúztak egymástól a vitézek. Emlékeket szaggattak a zászlókból, melyeket egy év alatt rongyokká tépett a sok viszontagság; a tűzérek káromkodva dobták tűzbe készletöket, a gyalogok ellövöldözték éles töltéseiket, a huszárok egyrésze leszúrta, vagy világgá kergette lovát, ketté törte kardját, vagy főbe lőtte magát. Mások azzal a kalandos gondolattal foglalkoztak, hogy a világosi vár romjai közé

¹⁾ *Asbóth* emlékiratai, I. 125—6. *Görgey*, II. 403—4. *Görgey* István, III. 555—6. *Lapinsky*, Feldzug d. ung. Hauptarmee, 179. *Szemerz*, II. 121. *Gelich*, III. 855—9. *Hazánk*, II. 311—4. — ²⁾ *Lakatos*, I. 216. — ³⁾ Howiger osztrák ezredes aug. 12.-én Radnánál átkelt a Maroson s több társzekeret Lippa felől visszatérésre kényszerített. Az államkincseket azonban Görgey akkor már külön fedezettel hozatta vissza; az pedig esze ágában sem volt, hogy Radna felől keresse a Dembinsky seregének romjaival való egyesülést. Bem ugyanaznap maga is Radnán értesült Kossuth lemondásáról, meneküléséről s Görgey dictatorságáról, mire ismét visszatért Lugosra. *Csasz* a Honvédben, 1868., 377. *Szeremley*, II. 291. — ⁴⁾ Az étteremből jobbra nyíló szobában, hol ezüst lemezes felirattal van megjelölve az az asztal, melyen a fegyverletétel módozatait aláírták. E szoba képe: *Varga* Ottónál, *Vértanúk* Albuma, 99.

vonólnak s onnan majd csak keresztül vágják magukat. De ezt is abba-hagyták. Egész nap szólt a trombita, pergett a dob, folyt a dorbézolás, a szilaj nóta s mindez a búfelejtető egy-egy rettenetes káromkodással végződött¹⁾. A falak közt sírva-vígadó athénieknek akadt Thukydidesök; a világosi szomorú napok festése még mesterére vár.

Ezen a rettenetes éjszakán még egy orosz követ jött Görgeyhez, tudatva, hogy Rüdiger helybenhagyta a fegyverletétel módozatait s kozákjai Szent-Annától Simándig helyezkedtek el; lovasságának zöme Kisjenőig nyomult előre, a gyalogságé pedig Nagy-Zeréndnél áll.

Augusztus 13.-án hétfőn délelőtt 10 óraker, ugyanakkor, mikor Arad tanácsa Te Deumra ment a minoritákhoz, Görgey s alvezérei sírva ölel-

A szöllősi malom. (A fegyverletétel helye).

ték meg egymást a Bohus-kastélyban; azután lovaikra pattanva, a sereggel Szöllős felé indultak. A csatorna hídjánál, a szöllősi műmalomnál találkozott egymással a két vezér, Görgey és Rüdiger gróf. Az orosz vezér átvette a tisztek kívánságainak jegyzékét, a hadseregről szóló kimutatást és megengedte, hogy a tisztek megtarthassák fegyvereiket s magánvagyonukat, mire azután Görgey a csatorna hídjáról elrendelte seregének fölvonulását. A malom-csatorna hídján átkelt s a csatorna és Szöllős közt két harcvezonásban búcsútisztelgés után fölállítva, a gyalogság gúlákba rakott fegyverekkel, a huszárok lovaik mellett gyalog, a tűzerek ágyúik-

¹⁾ Székely, A világosi fegyverletétel. Vasárn. Újság, 1881., 210—4. Varga, 97—102. U.-o. Bohusú naplójának töredéke. Asbóth, I. 137. Bericht über die Kriegsoperationen der russ. Truppen, III. 73. Görgey, II. 419—21. Gelich, 860—4.

tól külön várták Rüdigert. 11 tábornok, 1426 törzs- és főtiszt, 23,163 gyalog, 4830 lovas, 2551 tüzér, 352 hídász és szekerész, összesen 32,314 vitéz került az oroszok fogságába. 64 zászló, 144 ágyú, 28,063 ágyú-, 34,500 puska- és 42,700 pisztolygolyó, 20,395 puska, 3235 pisztoly, 6783 kard, 13,848 tölténytáska stb. lett a hódolatok zsákmánya¹⁾. Mind semmi ahhoz képest, hogy Magyarország, mint Paskievics Erivanszkij fővezér jelenthette, immár ott feküdt a császár lábainál!

Mire a nap lement, valóban mindennek vége volt. Anrep orosz tábornok több ezer emberrel még aznap Zarándra s másnap Kis-Jenőre kísérte a fegyvertelen magyarokat, kik közül útközben sokan megszöktek. — A tisztek és polgárok, kik a magyar táborban kerestek menedéket, ugyanakkor fedezet nélkül mentek Kis-Jenőre, hol Rüdiger megvendégelte Görgeyt s néhány főbb tisztjét, s egyelőre még meghagyta a tisztek kardjait. Erre a meglepő bánásmódra utalva, Kisjenőről Damjanichot is figyelmeztette Görgey, hogy a vezéreknek nincs más kötelességök többé, mint megkímélni további szenvedésektől a szegény, sokat szorongatott hazát. A vár átadása iránt nem alkudozhatik vele az orosz fővezérlet; de Paskievics herczeg azt hiszi, a várórség bizalmát kiérdemelhette azzal a bánásmóddal, melyben Görgey seregét részesíti; s ha alkudoznék, lehetetlen volna orosz csapattal kiszorítania az osztrák bekerítő csapatot, a mi könnyen megtörténhetik, ha a várakat parancsnokaik föltétlenül adják át az oroszoknak. »Neked — végezte — mint a vár parancsnokának, nem lehet sem parancsolnom, sem tanácsolnom; legfeljebb kérem szabad, hogy szívedet inkább a humanitásnak, mint a dicsvágnak nyisd meg « Aznap este 9 órakor Damjanich még elsütetett egy ágyút az osztrákok újaradi előőrseire, ezzel felelvén Schlicknek, ki feladásra szólította őt. »Egy kozáknak átadom — szolt —, de az osztrákok ellen halálomig védem.« Másnap, 15.-én, csakugyan két követet küldött *Buturlin* orosz tábornokhoz, ki a maga részéről is kérte, kövesse Görgey tanácsát s a magyar hadsereg legnagyobb részét, mely »becsülésre méltó önmegtagadással kívánt véget vetni a szerencsétlen Magyarországot pusztító s tovább folytatva, még nagyobb inséget szülő polgárháborúnak.« Már Rüdiger kijelentette Damjanichnak, hogy csak föltétlen hódolatot fogadhat el s ezt most *Buturlin* is ismételte, csupán arról biztosítván őt, hogy a csapatot Görgey seregével hasonló bánásmódban részesítik; a tökéletes bocsánat kieszközlését azonban — nem lévén osztrák alattvaló — nem vállalta magára. Megígérte, hogy a tisztek megtarthatják fegyvereiket s hogy

¹⁾ *Görgey*, II. 422. *Rüstow*, II. 369. s köv. *Asbóth*, 141. *Bohusné* naplója, Budapesti Újság 1890., 6. *Ostenkorff* a Vasárn. Újságban, 1887., 151. *Bericht*, III. 75—9. *Gelich*, III. 864—6. *Varga*, id. h. *Temes*, M. Emléklapok, 1850., 129. *Havi*, Emlékezés Világosra, Aradi Utasító-naptár, 1862., 40. *Hóke*, Főv. Lapok, 1875., 184. *Nemzet*, 1885. 1. sz. *Hentaller*, Görgey mint politikus. *Görgey* István, III. *Kőrösi* Sándor, Visszaemlékezés Világosra. *Nemzet*, 1888., 243—7. sz. *Fehér* Miklós, Die Tage von Világos. P. Lloyd, 1888., 28.

magánvagyonuk elszállítására kocsikat rendel a várba. Erről értesülve, Temesvár alól Haynau fővezér ingerülten útasította Schlicket, vegye ostrom alá a várat, mire 4 osztrák ezred Új-Arad felől zeneszó mellett szállt táborba az aradi temető mellett. Szándékától Haynau csak az oroszok fenyegetésére állt el. Schlick mérséklete nélkül azonban Arad alatt aligha nem gyönyörködik a világ a szövetségesek összeütközésében. Augusztus 17.-én d.-u. 5 órakor Buturlin tábornok huszárjai és Chruleff kozákjai elállották a Maros hídja táját, s megszállták a vár környékét. Damjanich bejelentette föltétlen megadását. Este hét órakor az oroszok sorfalai közt Kossuthot éltetve vonúlt ki az őrség, a tisztek karddal az oldalukon. Az oroszoknak legjobban tetszett a gyutacskészítő kis fiúk százada. Damjanich tábornok saját kocsiján vonúlt ki s kevéssel 8 óra után az utolsó társzeker is elhagyta a várat, melyben 3768 ember adta meg magát 143 ágyúval, 2—300 várágyúval, 6 hónapra való eleséggel és porkészlettel, a bankjeggyárral stb. A mint azután a simándi útra értek az oroszok, hogy Paniutin tábornok lovas csapatának fedezete alatt foglyaikat Nagyváradra kísérik, az a két osztrák század, mely már délután 3 óra előtt föllállt Arad városában, a hajóhídon át bevonúlt az üres várba s azt birtokába vette. Első dolga volt, hogy lefűrészeltesse a vár kapuja fölött lobogó nemzeti zászlót. Másnap a vár fokáról 101 ágyúlévessel üdvözölte az uralkodó születése napját s este fényesen ki volt világitva a város, melynek tisztikarát, Heim polgármester elnöklete alatt, azonnal megalakította Majthényi László cs. biztos¹⁾.

Ugyanaznap a világosi foglyok is elhagyták már Aradvármegye területét Nagy-Zeréndnél, hogy 23.-án Sarkadon és Gyulán át ismét Aradra hozzák s az osztrákoknak adják át őket. Ezalatt, Facsétról jöve, aug. 16. *Vécsey* gr. tábornok és *Molnár* ezredes vezetése alatt Soborsinnál Bem seregének romjai (mintegy 8000 emberrel) szintén átkeltek a Maroson. Egy szemtanú²⁾ a berezinai átkeléshez hasonlítja ezt a jelenetet. Sok ágyú, koci és ló veszett a vízbe. A túlparton a tűzerek felrobbantották a puskaporos ládákat s a gránátokat és a legénység egész éjjel lövöldözött, hogy mentül kevesebb készletet kelljen majd átadnia az ellenségnek. Másnap Radna felé fordúlt *Vécsey*, de Tótváradnál megtámadtatván, Baja irányában hegyiúton át vezette seregét a móczoktól kirablott Buttyin felé. A legénység elhajigálta fölszereléseinek nagyobb részét s beszegezve, a mélységbe dobta azt a 76 ágyút, melyet már nem vihetett tovább. Aug.

¹⁾ *Feldzug*, 371., 414. *Fritz* Gusztáv a Galignani's Messengerben 1849. december 1. *Buturlin* nyilatkozata Varsóból 1850. márcz. 6. a Pesti Naplóban, 1850., 18. sz. *Asbóth*, 6. 143. *Lakatos*, I. 217. *Frey*, Kossuth. III. 176. *Görgey*, II. 435—6. *Presb. Allg. Ztg.* 1849., 4. sz. *Bericht*, III. 81—4. *Szeremley*, II. 313—4. *Vassilko* Illés a Pester Lloyd egyik régiebb számában. *Margitay*, 116., 128—135. — ²⁾ *Pataky* Antal főhadnagy, Hazánk s a Küllöld, 1868., 443.

18.-án ért Buttyinba, hol a Borosjenő felé vezető út két szélén állt föl s éjjel felé a császár születése napjának ünnepén a nagy műmalom és két magtár felgyújtásával rendezett kivilágítást. Másnap Borosjenőre vonult a sereg s Görgey fegyverletételéről értesülve, Kaufmann orosz tábornok előtt a nagy vendéglő udvarában Vécsey d.-e. 11 órakor föltétlenül lerakatta katonáival a fegyvert s 20.-án a tisztek is átadták kardjaikat. Így 505 tiszt, 7443 közlegény s altiszt, 8 zászló, 2 ágyú s 400 darab fegyver került az oroszok kezébe. A foglyokat aug. 21.-én lóháton és kocsikon indították útnak Nagy-Zeréndre, hol a tiszttartó háza előtt orosz zenekar játszott. Kisjenő felé csak egy részök folytatta útját, a többit Sarkad, majd — 22.-én — Gyula és 23.-án, a többivel együtt, Arad városába kísérték¹⁾.

Haynau tábornoszernagy Temesvárról Aradra már aug. 21.-én áttette főhadiszállását; ő-maga a Heim-házban foglalt lakást, mely előtt most már naponkint térzene szólt. Mindjárt másnap főbelövette *Ormai* (Auffenberg) Róbert ezredest, kit azután az aradi vértanúk egész sora követett. 23.-án s 24.-én Gyuláról Aradra hozták az összes foglyokat s 434 szekéren a lerakott fegyvereket. A tiszteket a templomokban és vendéglőkben zárták el, a legénységet pedig a táborban tartották őrizet alatt. Haynau a lakosokat főbelövetés terhe alatt tiltotta el a honvédek befogadásától. Összeírták mindazokat, kik mint tisztek szolgáltak az osztrák seregben, azután az altiszteket, s azokat, kik nem szolgáltak; a papokat s orvosokat külön. A volt tiszteket azonnal a várba kísértették; egy ilyen huszártisztre Schlick tábornok zeneszó mellett vágatott 50 botot. A tisztek podgyászait elárverezték; az aradiak jó áron vették meg valamennyit és — a mennyire lehetett — visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak. »A világ — úgy-mond visszaemlékezéseiben Degré Alajos — önzetlenebb és részvevőbb polgárokat, mint az aradiak voltak, felmutatni nem bír; s oly szíveket, mint a két Vásárhelyinée, csak az égben, az angyalok közt lehet találni.« S ha a falvakon s a városban oláh férfiak Kossuth-kutyáknak szidták a rab honvédeket, viszont az oláh asszonyok jószívűen adtak nekik enni, inni. A nyomorúságot fokozta a cholera, mely naponkint 14—15 áldozatot követelt Aradon.

Aug. 28.-án a honvédek nagy részét a minoriták kertjében a császári zászló alá eskette föl Haynau, ki szept. 2. a temető mellett nagy katonai szemlét tartott s érdemjelekkel díszítette a szabadságharcz leveregetésében kitűnt katonákat. Már augusztus 29.-én megkezdték a magyar papírpénz elégetését s december 4.-éig összesen 1.054,000 frt árát semmisítették meg.

¹⁾ *Pataky* (kit a chronológiában is követtem) u.-o. 442—4., 459. *Bericht*, III. 87. *Feldzug* 427. *Korányi*, Honvédek naplójegyzetei 197—202. *Csecz* hibásan mondja (Honvéd, 1868., 377.), hogy Aradon, 16.-án történt a fegyverletétel. Ez ellen *Vidovich* Antal főhadnagy u.-o. 393.

Howiger vezérőrnagy aradi várparancsnok szigorú őrizet alatt tartotta foglyait, kiknek látogatását szept. 26. már csak a térparancsnokság tudtával engedte meg. A vár közepén emelkedő főőrház-négyszögében *Ernst* elnöklete alatt tartotta üléseit a cs. kir. haditörvényszék s ugyanazon épületben raboskodtak az elfogott magyar vezérek is, kiket szept. 21. és 26. idéztek a haditörvényszék elé. *Kiss* Ernőt már 21. golyóra, s *Vécsey* tábornokot bitóra, 26. pedig *Schweidel* Józsefet golyóra, *Pöllenberg* Ernőt, *Damjanichot*, gr. *Leiningen-Westerburg* Károlyt, *Lahner* Györgyöt, *Aulich* Lajost, *Dessewffy* Arisztidet, *Knézich* Károlyt, *Nagy-Sándor* Józsefet, *Gáspár* Andrást és *Lázár* Vilmost bitóra ítélték¹⁾. Október 5.-én reggel 8 órakor hirdették ki a Haynautól megerősített ítéletet, azzal a módosítással, hogy *Dessewffy*t és *Lázárt* golyóra, *Gáspárt* pedig 12 évi börtönre kegyelmezték meg. *Lenkey* megőrült a börtönben s ez mentette meg a bitótól. *Howiger* tábornok délben bezáratta a kapukat s d. u. 2 órakor már csak papokat bocsátottak az elítéltekhez, kiknek az utolsó vigaszt *Vinkler* Brunó, *Sujánszky* Eusztách, *Pléva* Balázs és *Bardócz* Sándor minoriták s *Bató* Benjamin helvét és *Szombati* Balázs g.-kel. lelkész adta meg. *Damjanich*, *Lahner* és *Vécsey* este 5 órakor látta utoljára feleségét²⁾.

Az aradiak nem tudták mire vélni a várbeliek készülődését.

Ágyúkat szegeztek ki Arad városára, erős őrzéjratok járnak alá s föl az utczákon. . . Mit akarnak odabenn a várban? — Éjjel két órakor megnyílik a minoriták kolostorának ajtaja. Négy szerzetes lép ki rajta s egyik sem titkolja könyeit. . . . Miért mennek azok a várba? . . . . Imént mult el csak a kísértetek órája és az Úr szelleme sokat kísértetbe vitt. Valjon megszabadítja-e őket a gonosztól?

Ezen az éjszakán sokan aludtak Arad városában. Valami bal-

¹⁾ Az ítélet szövege: *Pester Zeitung*, 1849., 1094. sz. — ²⁾ Az aradi tizenháromnak utolsó óráiról a legközvetlenebb tudósítás a *Sujánszkyé* Lakatosnál (I. 220—5.), a *Vinkleré* (Szegedi Híradó, 1867., 56—59.), *Bardóczé* (Arad és Vidéke, 1890., 230.) s a *Herold* Alajosé (Aradi Közlöny, 1890., 267. sz.) s a legszebb és legrészletesebb a *Tiszti* Lajosé (Honvéd-menház könyve, 6—41. és Vargánál, Vértanúk Albuma, 105—133.) Egészen emléköknek van szánya *Varga* Ottónak utóbbi könyve (Budapest, 1890. 4r. 222 lap), mely négy kiadásban terjedt el, míg *Zichy* Mihálynak az eseményt örökítő két allegoricus képe 10,000 példányban forog közkézben. 1867 óta a lapok minden év október 6.-án becsesnél becsesebb adatok közlésével járúlnak e nap történetéhez; a hírlapok közlései egész irodalmat tettek ki s pl. a *Képes Folyóirat* külön illusztrált kötetet adott ki róluk. (Az aradi vértanúk emlékezete. Budapest, 1890. 4r. 64 lap.) Fontos adalékok továbbá *Szilágyi*, Forradalom napjai, 143—180., *Klapka*, Memoiren, 298—336.; *Horváth*, Függetl. harcz, III. 500—504., *Hegyesi* 233—4. stb.; a lapokban elszórvva megjelent főbb cikkek jegyzéke *Szinyei* repertoriumában. Ennyi előmunkálat után, mivel a megszabott határon úgy is túl léptem, a bőven ösmert részletek helyett csak azt a megemlékezést igtatom ide, melyet először az *Aradi Hírlapban* (1884., 232. sz.) közöltem, honnan azt sok magyar és német lap átvette.

sejtelem fogta el a szíveket; s a ki nem szokta máskor, az is elsohajtott a »Miatyánk« végsorát: »De szabadíts meg a gonosztól. Ámen.« — Isten jóságánál azonban erősebb az *emberck* gyűlölete. A profósz levágott már tizenhárom vesszőt s amikor azokat eltörlik, maga az ember mondja, hogy: «*Istennél* a kegyelem.»

Egygyel volt több a vesszők száma, mint a mennyit Mózes parancsolt vennie Áronnak, hogy »helyeztesse azokat a gyülekezet sátorában a bizonyágtétel elébe, a hol szemben szokott lenni velök.« De ott is tizenhárom fölött ítelt Mózes. Áron nevét odaírták a Lévi vesszejére; jajveszékelt a többi, hogy csak az az egy virágzott ki. Az Úr azonban Áronnak azt mondá: »Te is és a te fiaid te-veled, viselitek a ti papságtoknak vétkét.«

Aradon meghozta virágját s mandolával meggyümölcsözött vala *mind a tizenhárom*. A hajdan erős fákról metszett gallyak kihajtottak újra. Még nem oly erős a törzse, de izmosodik már a *szabad Magyarország*.

Damjanich imája fölért az egekbe. »Oltalmazd, Mindenható, az én különben is szerencsétlen hazámat további veszedelemtől.« S a Mindenható megoltalmazta. — »Intézd az uralkodó szívét a hátramaradott bajtársak iránt kegyességre s vezérelj annak akaratát bölcseséggel a népek javára.« S tizennyolcz év után a Mindenható odavezérelte.

Az aradi tizenhárom viselte »az ő papságának vétkét« s a többi sírt, kesergett, míg az Úr, a *történclem szelleme*, meg nem vígasztalta mindet s kedvesen vette a főpapok áldozatát.

»*Oda fönn* igazságosabban ítélnék fölöttünk!» kiáltott *Leiningen*. S igazságosabban ítélték. A vértanúk kiszenvédése *ide lenn* is megteremtette a multhatatlant: a *jogot*.

Nemzeti nagy létünknek nem gyásztemetője többé az a halom, mely fölött egyszerű gránitkö örökíti az áldozat helyét. Virúl a gyásztér a béke malasztos ölében.

A derekak nem félték az idő mohától; a koporsóból kitortek s eget kértek. A mult eszményeket adott a sivárabb jelennek. Mert nagy volt az eszme, a mit képviselt a *tizenhárom*; de ez az eszme érdeme. Nagy volt azonban *jellemök* is, lelkök ereje; s ez az ő érdemök.

Aulich, a tiszta köztársasági, szigorú, bátor és jeles vezér, 1849. január 25.-ének a hőse. — *Török*, szabadságharczunknak egyik legképzettebb, ha nyílt ütközetekben nem is igen szereplő tábornoka; műszaki kérdésekben elsőrangú tekintély; öntudatos, nem rajongó, de hazáját igazán szerető férfiú. — *Lahner*, kinek erélye és fáradságtalansága tette, hogy a küzdő nemzet még a legmostohább körülmények közt sem szenvedett szükségét fegyverzetben; mert nemcsak kötelességérzet, — lelkesültség is vezette őt. — *Schweidel*, a kitűnő lovastiszt, ki bátorságával hadvezéri nagyobb tehetség híjján is jelentékenyen fokozta a sereg har-

czias hangulatát. — *Kiss* Ernő hűségesen szolgálta hazáját, pedig milliókat érő vagyont kockáztatott érte. — *Dessewffy* lovagkorba illő hős, ki nemes dicsvágyat helyezett abba, hogy egy sorsa legyen társaival, pedig menekülhetett volna. — *Damjanich*, a szabadságharcz legnagyobb hőse, igazi forradalmi vérmérséklet, az »utolsó rácz«, törhetetlen híve a nemzet ügyének, oroszlánbátorságú, elhatározott és öntudatos vezér. — *Nagy-Sándor*, saját nyilatkozata szerint Brutus, ha valaki Caesar szerepére vágnék; kétségtelen hadvezéri tehetségek híjján is igen fontos szerepet vitt a hadseregben azon kötelelességérzet és honszeretetet által, melylyel a nemzet ügyéért kész volt mindent áldozni. — *Vécsey*, a justus et tenax propositi vir; tanúlt, vitéz tábornok, kit katonái nagyon szerettek; ki értett a fegyelem-tartáshoz és lelkesítéshez, de egyúttal a haditerhek könnyítéséhez is. — *Knézich*, horvát, de olyan, milyenek a Zrínyiek valának, — Magyarországért élő, haló. — *Pöltenberg*, a jóhiszemű politikus, de jeles katona, Bécs szülötte, Arad halottja. — *Lázár*, egyetlen ezredes a tizenhárom közt; fiatal és honszeretettől lángoló férfiú, a legtovább küzdők egyike. — *Leiningen*, a hesseni, kit azonban magyarrá tett a szabadság után való rajongása s a kit a miatt rendkívül szeretett is katonasága.

Ebben a sorrendben születtek ők a világra, a nemzet elidegeníthetetlen jogainak szolgálatára. Szolgálták, de nem védhették meg azokat. Kiss Ernőt, Schweidelt, Lázárt, Dessewffy-t a vár mikalakai kapujától jobbra a sánczokban lötték agyon s estig úgy hagyták őket, temetetlen. Azután a sánczokban ásták el holttesteiket. A többit az új-aradi út második hídjától balra eső térségen várta a bitó. Egymás mellett kilencz. — Pöltenberg nyitotta meg a sort; Török, Lahner, Knézich, Nagy, Leiningen, Aulich, Damjanich folytatta s Vécsey rekesztette be.

»Azt hittem — vágott oda gúnynyal Damjanich — utolsó leszek, ki mindig első voltam a csatában.« — »Odafönn igazságosabban ítélnék fölöttünk!« volt Leiningen búcsúszava. — »Hodie mihi, cras tibi«, kiáltá bakóinak fülébe Nagy-Sándor. — »Éljen a haza!« dörgé Damjanich a bitón. »És lehajtván fejét, kiadá lelkét.«

Két óra alatt a szörnyű ítélet végre volt hajtvá. S a fellegek közül előtörő napsugár négy porbasujtott s kilencz csúfosan kivégzett hős feje fölé fonta a szentek dicskoronáját.

Tichy vezénylő őrnagy felszólítja a négy minorita-atyát, hogy ez alkalomból valamelyikőjük intőbeszédet tartson a katonákhoz. S a szerzetesek, kiknek homlokán ott égett a tábornokok csókja, zokogva rogytak térdre és csöndesen végezték imájokat. Szebb intelmet nem adhattak.

Egy nappal a magyar sereg vezéreinek kivégeztetése után, 1849. október 7.-én a minoriták templomában a béke helyreállításának öröme Te Deumot tartottak, melyen a katonaságon kívül a városi tanács és a

megyei tisztikar is résztvett¹⁾. A kivégzett hősök jeltelen sírján pedig friss virágok illatoztak; senki sem tudta, kegyeletét ki merete nyilvánítani. Négy sír üresen állt már akkor. Vécsey, Damjanich, Lahner és Leiningen holttesteit még azon rettenetes éjszaka eladta a hóhér; Kiss Ernőét harmadnap, Dessewffy-t pedig egy esztendő múlva. Damjanich és Lahner Mácsán, Vécsey az aradi temetőben, Leiningen a borosjenei templomban, Kiss Ernő Katalinfalván, Dessewffy Margonyán, a többi pedig a kivégzés helyén aluszsza nagy álmait²⁾; jeltelen sírban, nem méltó mauzoleumban. A nemzet azonban nem maradt hűtlen emlékezetökhöz. Az elnyomás éveiben titkon síratta, 1867 óta nyíltan és méltó kegyelettel az ország minden részében megüli a gyászos nap évfordulóját³⁾; 1874-ben szerény, majd 1881-ben méltóbb köemlékkel jelölték meg az akasztás helyét⁴⁾; 1890. október 6.-án Aradon, a Szabadság terén, a nemzet közadakozásából fölállították Zala György ihletett művét, a Vértanúk szobrát⁵⁾, a következő évben pedig Aradon külön muzeumban kezdték összegyűjteni a vértanúkra s a szabadságharcra vonatkozó ereklyéket⁶⁾. Kossuth 1883. márcz. 15. Aradot a magyar Golgothának nevezte el; s ez a történeti emlék adta meg Arad jellegét, melyhez többé sohasem lehet hűtlen.

Arad a forradalom után lett magyarrá. Dicsőség honszeretetének, a mely ezen munkált!

»Áldd meg Aradot!« »Áldd meg a veszedelembé sodort szegény magyar hazát!«

S a Mindenható megáldotta Aradot; úgy, a hogy Damjanich imádkozott érte, egy nappal az örök dicsőségben részesülte előtt. Arad most magyar, népes, értelmes és vagyonos. »A honszabadság mártyrjainak halálával megszentelt földjének minden porszeme termékeny honszeretetben.«

Megáldá Isten a veszedelembé sodort szegény magyar hazát is; mert erejének tudatára ébresztette s így kezeibe tette le sorsát.

Az egyszerű gránit-oszlop, mely a magyar keresztnek, a kilencz akasztófának helyén emelkedik s mely úgy ragyog a rá süttő napsugárban, az a gránit-oszlop »oltár, atyáid, által Istennek építve«; s emlékeztető, hogy »Leonidas csak egy Spartáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarorszáért halhatott meg.«

Zrínyi és a tizenhárom, kiknek elröppenő szellemével útban találkozott már október hatodikának többi áldozata: Batthyány és Csányi.

1) Lakatos, I. 225. — 2) Csernovics Péter levele, Alföld, 1890., 228. *Endryi*, A halottak. Vértanúk albuma, 134—9. U.-ő.: Hol nyugszanak az aradi vértanúk? Alföld, 1890., 188. sz. *Márki*, Sírok között. Alföld, 1880., 204. sz. — 3) *Lukácsy*, Az október hatodik gyászünnepelek. Vért. alb. 163—8. — 4) *Barabás*, A kivégzés helyének megjelölése. U.-o., 169—172. — 5) *Szöllőssy*, A szobor története, u.-o. 173—180. Az aradi vértanúk emléke u.-o., 181—190. *Szöllőssy*, Az aradi tizenhárom vértanú szobor története. Arad, 1890. 8r. CLXXII lap. 1890. október havában az összes hazai lapok. — 6) A szabadság-muzeum, Alföld, 1890., 185. *Náményi*, A mi muzeumunk. Alföld, 1892., 228.